

ગુજરાતીના ચાહકોનું દ્વિમાસિક
જાન્યુઆરી ૨૦૦૦

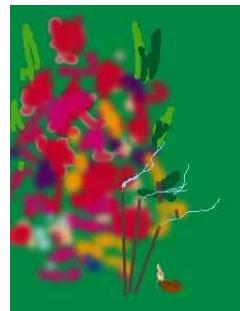
૩

કિશોર રાવળ

Kishor Raval

7901 Henry Ave G109
Philadelphia PA 19128
kishor@markis.com
(215) 482 0924

From www.kesuda.com

એક ઈશારો

૧૮૬૦માં નિવૃત્ત થવાની વાત ચાલી ત્યારે બુચભાઈની લખેલી પોતા
ઉપરની નીચેની કવિતા આજે 'ચાર વીસું અને ચૌદ વરસુંએ' પણ તેમના
જીવનનો મર્મ સમજાવે છે

ચાર વીસું ને ચાર વરસું ઘોડો હાંકિયો
જીવાજ અસ્વાર આવો, ઘોડેથી ઉતરો

લીધો-દીધો પ્રેમ, વાટ વટ્યા હળવે મને
પ્રેમ જ આપણ કોમ, એના ધરવ ન સાંભળ્યા

આમ કહો તો એકલા, દુનિયાને વહેવાર
પણ છંઈએ અન-એકલા પ્રેમાવરણ વચ્ચાણ

જવાને તૈયાર, રહેવામાં વાંધો નથી
જીવાજ અસ્વાર હળવે હૈયે હાલશું!

લગામ રાખી હાથ, હાંક્યે રાખો ટાર્કું
નટનાગરના નાથ! ઈશારે અટકી જશું.

તેમને ઈશારો મળી ગયો અને દેવલોકમાં
દેવોને દાંત કઠાવવા હમી જનવારીએ નીકળી પડ્યા.

- and what a difference to me!

તરફડાટ

ગૌતમ દોશી

ત્રષ્ટુઓ આવી, આવી મને છેડી રહે
મને પિયુની યાદ પણ સતાવી રહે!

માગશરની આ લાંબી લાંબી રાતોમાં
મારી મીઠી નીદરની વેરી બને પિયુની યાદ
પાછલા પહોરનું મીઠું સપનું બની
જબકાવી રહે પિયુની યાદ!

વેશાખી આ સૂની સૂની રાતોમાં

ઝેતર કેરે શેઢે

કિશોર રાવળ

ઝીલે મારી આંખોમાં લાલ-લાલ ઉજાગરો
રાતરાણી બનીને, ધીમે ધીમે મહેંકે
અકળાવી રહે મને પિયુની યાદ!

અખાડી આ કાળી-કાળી રાતોમાં
વીજળી ચમકી મને જગાડી જાય
અરમર અરમર વરસાદ બની વરસી રહે
ભીજિવતી રહે મને પિયુની યાદ!

એક સવારે મનુભાઈ નાયક

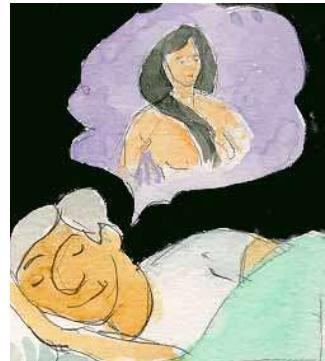
ફેલો જાગું નિત નિયમથી નોકરીના પ્રતાપે.
ને ઓચિન્તા નજર પડતી એક દિ' પૂર્વમાં હે.
માતા ખોળે ઊર ગવનમાં ધાવતા બાળ જેવું
રૂપાણું વદન રવિનું વાદળીમાં છુપેલું!

પ્રાચી તેની કુસુમ-કુમળા રંગની ઓછાણીને
નિયોવીને કુસુમ દળને જૂજવા રંગ સિંચે!
લીલાપીળા તરુવરતણા પણને સ્હેજ ડેલી
ફોરાં ઝીલે પવન લહરી તેજના સાત રંગી!

પંખી સાથે ગગન હુમકે ને સરે શેત પીછા
તે પ્રાચીના નયન સરતા આંસુઓ રે ખુશીના!
પ્રેમી કેરા હદ્યસરમાં ફોરતાં ફૂલ જેવી
ડોલન્તી રે ગગન સરમાં વાદળી રંગભીની!

પંખી મારે હદ્ય વસતું પાંખ એની પસારે
ભીજું થાવા નિયિલ જરતા રંગની રૂપઘારે!
કહેતો તેને 'સબર કર તું!' નોકરી જો પુકારે!
આવા રંગ નચિન્ત રમશું એક બીજ સવારે!'

પંખી ત્યારે 'અરર!' વસમો એક નિશ્ચાસ નાંખે
જાણો ક્યારે સમય મળશે રંગમાં રંગવાને!

સડન્લી રણધીર નાયક, 'મગન'

મને જ મારા ભિત્રો બેરહમ કહી ગયા
ને હવા શત્રુની નીકળી ગઈ સડન્લી.

અને કંઈક અશ્વુંઓ મેં સપનામાં બાંધાં
તો સંબંધોનું ડાયાલિસિસ થયું સડન્લી.

મને મારું જ સરનામું મળ્યું રસ્તામાંથી
હું ગજલના શહેરમાં પહોંચ્યો સડન્લી.

તને ત્યાં તો બદનામીનો જરાયે ઊર નથી
કઢી તો આવો સપનામાં સડન્લી

મને મળ્યા બે ચાર રફીદ અને કાફિયા
ને લખી બસ ટિકિટ પર ગજલ સડન્લી

અને સડન્લી સડન્લી પૂરી થાશે જિંદગી
કાઈક કંધે કંધે 'મગન' જાશે સડન્લી.

ખાલી ખાલી

પ્રવીષા સી. પટેલ 'શશી'

વર્ષા નહિં, ગરમી જાજી,
આભ રહ્યાં ખાલી ખાલી.

પાક ઓછો, વસ્તી જાજી,
પેટ રહ્યાં ખાલી ખાલી,

તાણે સાપ, કીડીઓ જાજી.
કાંગો કૂદે ખાલી ખાલી.

ચોપડે વસી બુધ્ય જાજી,
નિશાળ રહે ખાલી ખાલી.

પેટ્રોલ મોંઘું, ગાડીઓ જાજી,
રસ્તા રહ્યા ખાલી ખાલી.

નેતા નકામા, ઝમક જાજી,
જનતા રહી ખાલી ખાલી.

જલે જલેબી સૂઝી જાજી,
કરી હા હા ખાલી ખાલી.

દોટ કાઢી કમાવા જાજી,
ડેલે ડેલર ખાલી ખાલી.

ખર્ચા મોટા, બૂમો જાજી,
ગજવું રહ્યું ખાલી ખાલી.

મહૂલી નાની, પાંધરી જાજી,
રહી હથેળી ખાલી ખાલી.

સુકકા હોઠ, લાલી જાજી,
જામ રહ્યો ખાલી ખાલી.

ખફા બૈરી, ગુર્સે જાજી,
સેજ રહી ખાલી ખાલી!

બાળક કરે મસ્તી જાજી,
રહે માવડી ખાલી ખાલી.

છૂટી આપી, છેંયા જાજી,
વળગી ચિંતા ખાલી ખાલી.

ખાંચું કમ, પરેજ જાજી,
બિલ ભર્યી ખાલી ખાલી!

અમારી દોસ્તી

કોકિલા રાવળ

અમારે બંને જણાને ભારે દોસ્તી!

અમે ખાઈએ સાથે દાળ-ભાત,
એ રમે કેસુડે માઉસથી,
હું ધૂમું ધરમાં લહેરથી.

અમારે બંને જણાને ભારે દોસ્તી!

અમે પીઈએ સાથે ચા,
એ કરે મને કેસુડાની વાર્તા,
હું પુરું ટાપસી.

અમારે બંને જણાને ભારે દોસ્તી!

એ જોડાય ફોનમાં,
હું જોડાઉ ધરકામમાં.

અમારે બંને જણાને ભારે દોસ્તી!

એ મરકાય કંધુટરમાં,
હું મરકાઉ ટી.વી. કંટ્રોલમાં.

અમારે બંને જણાને ભારે દોસ્તી!

અનેરાં કામણા

કિશોર રાવળ

આમ તો મને લીલો રંગ અણમાનિતો,
પણ હમણાં હમણાં, શું થયું છે કે

ચાહું હું એ પ્રકૃતિની
લીલી લીલી રમ્યતા
વૃદ્ધો, ઘટાઓ, લીલા
દરિયા સમા એ ખેતરો,
લીલા પોપટ અને આંબે
લીલી કેરીઓના લચકણ,
મને થયાં છે પેલી
કોથમીરી આંખોનાં કામજા!

અનુસ્તાવનાઃ ભાવનગરમાં મકાનનું બાંધકામ થતું હતું. તેમાં કામ કરતાં કામદારોનું એક કુટંબ એક ઈંટોમાંથી બનાવેલો ચૂલો, બે થાંબલા વચે જોળી કરીને બનાવેલું ધોરિયું, એક કાથીનો ખાટલો અને કપડાં, પાગરણના લબાચા લઈ ઘર બનાવી રહેતું હતું. તે કુટંબમાં, એક તદ્દન સહજતાથી તળપદી ભાષામયોગ કરતી, લાંબા લાંબા હાથના લહેકા કરતી એક સોળ સત્તર વર્ષની કન્યા જોઈ. તેનો વાન ઝાંઝા દુધની ચામાં બોળેલા પતાસા જેવો, સોને કાંતેલા વાળનાં જુમખાઓ અને લીલી છમ આંખની શ્રીકીઓ જોઈ ઉપરની કવિતા સ્ક્રીન.

મિલેનિયમ કોડિલા રાવળ

મિલેનિયમ મિલેનિયમના મલાવા
કંઘુટરના કામ મજા હાથ ચલાવવા
સૌ કોઈ વાટ જોઈ રહ્યું, મિલેનિયમની પ્રભાતનું!

એક બાજુ ખુશી મિલેનિયમની,
બીજી બાજુ Y2kની scare

છે શું આ અફવા?
શું થશે ને શું નહિ?
આ દ્વિધામાં ચડ્યા મને ફેર

કોઈ જાય દેશવિદેશ
કોઈ જાય વિમાને પરદેશ
તો કોઈ જાય કૂજ માણવા
સૌ કોઈ વાટ જોઈ રહ્યું, મિલેનિયમની પ્રભાતનું!

સૌએ કર્ચ મનસૂભા પ્રવાસના
કર્ચ મેં મનસૂભા રહેવા કુબામાં

બે કવિતાઓ મુકુંદ મહેતા 'સિફર'

વાર્તા
એ વેચાઈ ગયેલ તન
એ ઘસાઈ ગયેલ મન
વધેલું વેચવાને લાયક નથી
કેટલાક રાગના કોઈ ગાયક નથી
કેટલીક વાતના કોઈ નાયક નથી.

પ્રદક્ષિણા
ફરતો રહ્યો પ્રદક્ષિણા એ મંદિરની
જેમાં હતા ન દેવતા

હોમી રહ્યો આહૂતિ એ પજ્ઞમાં
જેમાં હતા ન હોતા

સ્થાપતો રહ્યો એ વિદ્યાલયો
જેમાં ન હતા અધ્યેતા

હિસ્સો બન્યો એ સમૃહનો
જેના હતા ન નેતા

શશાગારી રહ્યો એ હાટને
જેમાં હતા ન કેતા

સંબોધી રહ્યો એ સભાને
જેમાં હતા ન શ્રોતા.

ચોમાસું મુકેશ જોધી

લીલાછમ પાંડાએ મલકતાં મલકતાં
માંદેલી અચરજની વાટ
ધરતીને સીમમાં જોઈ એકલીને એને
બાજી પડ્યો રે વરસાદ.

પહેલી ટપાલ જેમ આવેલા વાયરાએ
ધાસના કાનમાં દીલી કંઈ કુંક
ધરતી તો સાંભળતાં સાંભળે એ પહેલાં
કોયલના કંઠમાંથી નીકળી ગઈ કુક
આઠ આઠ મહિને પણ આભને ઓચિંતી
ધરતી આવી ગઈ યાદ...

કુંગરાઓ ચુપચાપ સ્નાન કરે જોઈને
નદીઓ પણ દોડી ગઈ દરીઆની પાસે
એવામાં આભ જરા નીચે ઝૂક્યું ને
પછી ધરતીને ચૂમી લીલી એક શાસે
ધરતીને તરણાંઓ ફૂટરોના વાવડથી
આભલામાં જાગ્યો ઉન્માદ...

આ કવિતા નીચેનાં પ્રકાશનમાંથી લેવામાં આવી છે.

- કાગળને પ્રથમ તિલક

પ્રકાશક:

Image Publications Pvt. Ltd
Princess Street
Mumbai 400 002

મૂલ્ય : રૂ. ૭૦

કેસૂડાં રાણદીર નાયક 'મળુ'

ખીણાં સોહામજાં પડ્યાં કેસૂડાનાં કૂલ.
વસંતના અંકાય છે એનાં વડે મૂલ.
કિંતુ સુવાસ આપવાનું ના સૂજ્યું તને,
કબૂલ કર સર્જક કે તું પણ કરે છે ભૂલ!

(મારો મમરો: ઈટરનેટમાં ગંધ મૂકવાની સગવડ થાય એટલે એ એક ક્ષતિ
પણ દૂર થઈ શકશે. પ્રશ્ન એક જ રહે કે કઈ જાતની અવનવી સુગંધ
કેસૂડાને આપવી!)

મારો મમરો

ગઈ સદી પૂરી થઈ અને સૌ સદીને દીપાવનાર માણસની
પસંદગીના વિચારો કરે છે. તો મને થયું કે હું પણ મારો મમરો મૂકું.
મનમાં એક વાત આવે છે તે કહું?

કિશોર રાવળ

૧૯૪૫ની સાલ હતી. કરવેરાના નિષ્ણાત ઈશ્વરકાકાને ભાવનગર રાજ્યમાં ઉચા હોદા પર નોકરી મળી અને બ્રાબણો સુરાવગર તાનમાં આવી ગયા કે આપણો જ્ઞાતિબંધુ જળકયો.

ઈશ્વરકાકા બધા સરકારી અમલદારોમાં એક જ એવા જોએલા કે જે કોટ પાટલૂન અને કોટ નીચે જાડિટ પહેરે. ગોરા સાહેબો કરતા ફેર એટલો કે માથે ભાવનગરી પાઘડી પહેરે; લાલ પાઘડી અને તેની ઉપર સોનેરી ઝુલ, બૂટ મોજા અને સૂટ!

હું અને તેમનો દીકરો બંને દોસ્તો થઈ ગયેલા અને અમે એકબીજાને ધરે અવારનવાર રમવા જઈએ.

એક દિવસ સવારે હું તેને ત્યાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં સમાચાર સાંભળ્યા કે અમેરિકાના ગ્રેસિઝન્ટ રૂઝવેલ્ટનું અવસાન થઈ ગયું. ગ્રેસિઝન્ટ એટલે શું અને રૂઝવેલ્ટ કોણ તે કંઈ ખબર આપણાને નહિ, અને અમેરિકા પૃથ્વીના ગોળામાં ઓલી બાજુ આવ્યું એટલી જ ખબર.

હું ઈશ્વરકાકાના દીકરા સાથે રમતો હતો ત્યાં ઈશ્વરકાકા પાઠપૂજા કરીને આવ્યા. આરામ ખુરશીમાં બેઠા. મને પૂછ્યું કે, "કિશોર, શું ખબર છે?"

"પેલો રૂઝવેલ્ટ ઉકલી ગયો," હતાં તે સમાચાર ખાલી કરી દીધાં.

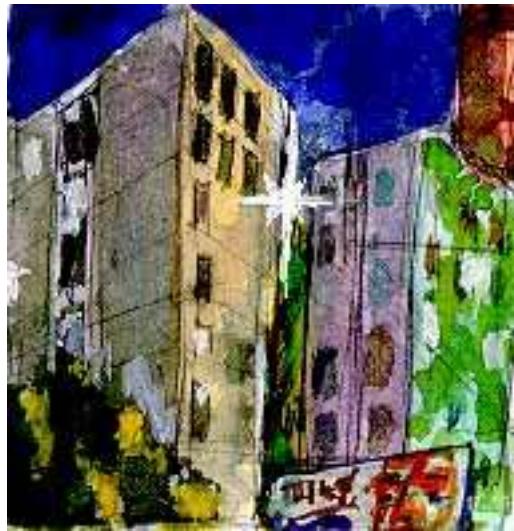
હડપ દઈને ઈશ્વરકાકા ઉભા થઈ ગયા, "નો હોય, નો હોય." ઉઠાને રેઝિયો ચાલુ કર્યો અને બી.બી.સી. ઉપરથી તરત જ મારી વાત વજૂદ વગરની નથી એવી મૃતીતિ થઈ.

ચશ્મા ઉતારી ધોતિયાના છેડાથી આંખો કોરી કરી, ગળગળા થઈ ગયા. "પુરુષોત્તમ, ખરો પુરુષોત્તમ." માથું ધૂણાવ્યું, " મારે દિલાસાનો તાર લ્યાર્ટ લાઉસ કરવો પડશે!"

મને મનમાં થયું કે ભાવનગરને એક ખૂશો બેઠેલો આ માણસ પોતાને શું નો શું સમજતો હશે કે દિલાસાનો તાર ન મોકલે તો ન ચાલે?

વર્ષો પછી જ્યારે રૂઝવેલ્ટ વિષે વધુ જ્ઞાયું ત્યારે જ્યાલ આવ્યો કે એ ઈશ્વરકાકા પોતાની મહત્તમાનો વિચાર નહોતા કરતા પણ દુનિયાના વિલાપમાં પોતાનો સાદ પૂરાવવા માગતા હતા.

૧૯૩૦માં અમેરિકામાં થયેલી આર્થિક વિષમતામાં ફસાયેલા લોકોને "નવો સોદો" (New Deal) અર્પિને ફેન્કલિન ડલાનો રૂઝવેલ્ટનો આ પહેલો, આટલો વિશાળ અને સફળ પ્રયોગ અમેરિકામાં જ નહિ, પણ આખી દુનિયામાં બીજે પણ વિસમયકારક નીવડ્યો. મૂરીવાદ ખાલી શોષક નથી, સંદર્ભતા, કરણા અને સંવેદનશીલતાવાળો પણ હોઈ શકે તે સાબિત કર્યું. અમેરિકન સ્વપનનું કરેલું આકર્ષણ આજે પણ આખી દુનિયાને આકર્ષી રહ્યું છે. મારી દૃષ્ટિએ મને તેમની તોલે આ સદીના માણસોમાં બીજો કોઈ પુરુષોત્તમ તરીકે દેખાતો નથી.

કલ્પનાનો ઈશ્વર
અશોક વિદ્વાંસ

બી.ઈ. મિકેનિકલ થયો અને તરત જ મને નોકરી મળી એવાતનો ઘરમાં બધાને, ખાસ તો મારી બાને-ખૂબ જ ગર્વ હતો. પણ નોકરી મુંબઈમાં હતી. એટલે હવે ધર અને અમદાવાદથી કાયમ માટે દૂર થવાનું હતું. એટલું જ નહીં પણ 'મુંબઈમાં રોટલો મળે પણ ઓટલો ન મળે' એ કહેવતનું સાચાપણું પણ હવે જ સમજાવાનું હતું. ધર અને અમદાવાદથી હું કાયમ માટે દૂર જઈ રહ્યો છું એ હક્કિત ત્યારે સભાનપણે ધ્યાનમાં નહોતી આવી. જ્યારે એ ભાન થયું ત્યારે ૧૦-૧૫ વર્ષ વીતી ગયેલાં અને જાણ્યે-અજાણ્યે એ હક્કિતથી મન ટેવાઈ ગયેલું. બીજી બાજુ, મુંબઈમાં ઓટલો મેળવવાનો પ્રશ્ન ધાર્યા કરતાં સહેલાઈથી ઉકલી ગયો. મુંબઈમાં કાયમી થયેલા મારા દાદાના દીકરા ભાઈનો, પાલભીમાં ફૂલેટ હતો. મુંબઈના હિસાબે ખૂબ મોટો કહેવાય એવો. તાત્પરતી મારા માટે ત્યાં રહેવાની વ્યવસ્થા થઈ. ભાભીનું મન ફૂલેટ કરતાં યે મોટું ને ઉદાર હતું. હું પારકે ધેર રહું છું એવી લાગણી ભાભીએ કદી થવા ન દીધી.

પાર્લિયની ચર્ચાએટની મારી રોજની ઘટમાણ શરૂ થઈ. મુંબઈની લોકલ ગારીઓને પોતાના જીવનની જીવાદોરી સમજનારા અનેક કીયાણુંઓમાં એકનો ઉમેરો થયો. શરૂઆતમાં એ રોજના ફેર કરવાની બહુ મજા પડતી. નવા ચહેરા અને નવા-અનોખા સ્થળો આંખ આગળ કુતૂહલ નિર્માણ કરી જતા. મારું મન જાણો નજરે પડતી પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને સ્થળ પાછળ છુપાઈ રહેલ કથા વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતું.

નવી નોકરી, ઓફિસ, સાથી કાર્યકરો અને નવું કામ, મેં ઘારેલું એનાથી ઘણા જડપથી પરિચિત થતા જતા હતા. મુંબઈના ચકડોળે ચડેલ દિનચર્ચામાં સમય ક્યાં પસાર થઈ જતો? તો એ ખબર જ નહોતી પડતી. લોકલ ટ્રેનની રોજની આવનજાવન ધીમે ધીમે કોઈ પરતી જતી હતી. રોજ દેખાતી વ્યક્તિઓ-ખાસ કરીને તરફા છોકરીઓ-ના ચહેરા હવે જાણીતા થતા જતા હતા. એકાદ દિવસ ન દેખાય ત્યારે 'એણે નોકરી તો નહીં બદલી હોય ને?' કે પછી 'પરણી ગઈ હશે?' એવા ચિંતિત કરનારા પ્રશ્નો મુંજવણ વધારે, ને પછી એટલાયાં જ નવી સારીમાં પોતાને વીઠી લઈને એ તરફણી પાછી હાજર થાય; એવું યે બનતું.

લોકલમાં નજરે પડતી છોકરીઓની આવી ચંચળતાથી તદ્દન જૂદા પ્રકારનું સ્થાયીપણું લોકલના રસ્તાની બાજુએ ઉભેલ ઈમારતોમાં હતું. રસ્તા, પુલ, બિટિંગ, સ્ટોલ્સ વગેરે સ્થળો દ્વિવતારા જેવા દેખાતા હતા. અમુક જગ્યાએથી ગાડી પસાર થાય કે અમુક શાળા, રેસ્ટોરાં કે બેંકની ઓફિસ ચોક્કસ નજરે પડવાની જ. એ બાબત કદી પણ આંખ નિષ્ઠળ ન થતી થતી. વાંદરાની ખાડી પરથી ગાડી નીકળે એટલે ગટરની દુર્ગંધ, અને જાણે એના પર માત કરવા જ આવતી હોય એવી માહિમના દરિયેથી આવતી હવાની ફીરમ, બસે વચ્ચેનું દ્વંદ્વ કાયમી હતું. નજર અને મન પર છાપ પાડી જનાર આવી વિઘવિઘ વ્યક્તિઓ અને સ્થળોમાં એક ઊથી ઈમારતે, અથવા ખરું કહું તો ઈમારતના માથાના શિખરના ટોપકાંએ મારા મનમાં ક્યારે ધર કરી લીધું એની મને પોતાને જ ખબર નહોતી. વેગથી પસાર થતી લોકલના રસ્તાથી થોડે દૂર આવેલ એ ઈમારત પોતે તો બીજા અનેક ઉચ્ચ બિટિંગની પાછળ અટૂઅ જ રહેતી. માત્ર એના માથેના શિખરનું ટોપકું જ દેખાતું. એ ટોપકાંના આધારે જ નીચેના શિખરની, અને તેની યે નીચે રહેલા મંદિરની મેં કલ્પના કરી લીધી. આવી કલ્પના કરવામાં માનવીનું મન કેવું કાબેલ હોય છે! સવારે ને સાંજે સૂર્યનાં કોમળ ડિરણોમાં ચમકી ઉઠતી ટોચ મારા મન સામે આખા ય મંદિરનું કલ્પના-ચિત્ર ખરું કરી દેતી. જતાં આવતાં રોજ, ગાડીની ભીડમાંથી યે નજર ખેંચીને એ ટોચ પર આંખ ફેરવી લેવાની જાણે મને ટેવ જ પરી ગઈ હતી.

સમય ઝડપથી પસાર થતો હતો. જ મહિના થયા અને મને જોખ પર પ્રમોશન મળ્યું. અન્ય સાથીઓની બાબતમાં જે એક વર્ષના અંતે પણ માંડ બનતું એ મારી બાબતમાં જ મહિનામાં શક્ય બન્યું, એથી હું હરખાયો. બોસને મારું કામ પસંદ હતું. સાથી કાર્યકરોમાંના નણેક જણા હવે મારા આસિસ્ટન્ટ થયા હતા. પણ ક્યાંય અદેખાઈ નહોતી આવી, એ હ્રિકતે મને વધુ સુખી કર્યો. પગાર વધ્યો એટલે થોડી ઓળખાણ વાપરીને મેં બોરિવલીમાં ભાડાની જગ્યા મેળવી. મોટાભાઈ અને ભાભીનો ખૂબ ખૂબ આભાર માની હું પાર્લાથી બોરિવલી રહેવા ગયો. કભૂતિંગમાં હવે અગાઉથી વધુ વખત જતો'તો, એ એક વાત જતી કરીએ તો બાકી કશો ફરક નહોતો થયો. આ સમય દરમિયાન મેં અમદાવાદની બે ટૂંકી મુલાકાત લીધી.

બોરિવલીથી હવે મને ફાસ્ટ ગાડી મળતી હતી. પેલી ટોચ જે બે બિટિંગની વચ્ચે ખાલી જગા- ફાસ્ટમાંથી નજરે પડતી'તી એ ફાસ્ટ હવે અગાઉથી યે ઓછી કાણોમાં નજર આગળથી પસાર થઈ જતી. પણ મારી ટેવાયેલી નજર એક અચૂક પારવિની જેમ એ ફાસ્ટ અને તેમાંથી દેખાતી ટોચ, બરોબર ઝડપી લેતી. જેના આધારે એ ટોચ માથું ઉચ્ચકી શકતી'તી એ શિખર અને શિખરને પોતાના માથે લઈને ઉભું રહેનાર મંદિર જો કે કાયમ દૃષ્ટિ આડે જ રહ્યા. પણ ટોચની સુંદરતા મને મંદિરની ભવ્યતાની કલ્પના કરવામાં ખૂબ જ મદદરૂપ હતી. સાંજે પાછા ફરતા તો ઘણી વાર એમ થતું કે અગાઉના સ્ટેશને ઉત્તરીને એ મંદિર સુધી જવું, જઈને મંદિરનું સ્થાપત્ય નિહાળવું, અને એની અંદર રહેલ મૂત્રિનાં દર્શન કરવાં. પણ મુંબઈની લોકલમાં કભૂત કરનાર અનેક લોકોની ઈચ્છાઓ, લોકલના પાટાને ધરબીને બેદેલ બસાલ્ટ-પથર નીચે ધરબાયેલી જ રહે છે. મારી ઈચ્છા એમાં શી રીતે અપવાદ થઈ શકે?

મને જે વિસ્તારમાં એ ટોચનાં દર્શન થતા એ વિસ્તારમાં જ અમારી ઓફિસના એકાઉન્ટન્ટનું ધર હતું. કદી નજરે ન પડેલ એ મંદિર વિષે મેં એક વખત એને પૂદ્ધયું. હું જાણે સાવ ધડ માથા વગરની વાત કરતો હોઉં એવો ચહેરો કરીને એણે મને જણાવ્યું કે એ ભાગમાં એવું કોઈ મંદિર જ નથી! મને એમની દયા આવી. પોતે જ્યાં રહે છે ત્યાં જ પાસે

આવેલ એકાદ સુંદર મંદિર બદલ જેને બિલકુલ ખબર નથી, એવા માણસને શું કહેવું? પણ, આખરે એ રહ્યો એકાઉન્ટન્ટ, લક્ષ્મીનારાયણ સિવાય અન્ય કોઈ ભગવાન કે મંદિર વિષે એને ક્યાંથી ખબર હોય?

કોણ જાણે કેમ પણ મને થતું કે મંદિર શંકરનું હોવું જોઈએ. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે હું કાંઈ એવો આસિતક નથી. એ મંદિર ગમે તે ભગવાનનું હોય પણ હું કાંઈ ત્યાં માનતા માનવા જવાનો ન હતો. છતાં શંકર ભગવાન માટે મને આદર ખરો. એમનું ભોગપણ, સમુદ્રમંથન વખતે એમજો કરેલું વિષપાન, અને લીમ જેવા વીર પુરુષના આરાધ્ય દેવ તરીકે શંકરનું મારાં મનમાં વેગળું સ્થાન હતું. અજ્ઞાયે જ મેં એ મંદિર અને એમાં બિરાજેલ શિવલિંગ બદલ કલ્પનાઓ કરવા માંદી.

ફરી એક વખત હું અમદાવાદ જઈ આવ્યો. આ મુલાકાતની મોટી સફળતા એટલે મારા લગ્ન નકી થયા. એક વધુ ટ્રિપ અને મારા ચાર હાથ થયા. ત્રણ વર્ષ પૂર્વે 'સ્નાતક' અને 'અવિવાહિત' એમ બસે રૂપે 'બેચલર' તરીકે મુંબઈ આવેલો હું હવે ધીમેદીમે મુંબઈનો થઈ ગયો. મે મહિનાની મુંબઈની અકળાવનારી ગરમી, જૂન-જુલાઈનો ધોધમાર વરસાદ, સપ્ટેમ્બરમાં ગણપતિઉત્સવ વખતે મારાઈ લોકોનો ઉત્સાહ, ને ઓક્ટોબરની દિવાણીમાં રાતભર થતો ફારકાણો અવાજ; આ બધામાં મને હવે આત્મીયતા લાગતી જતી'તી. આ બધી ઘટમાળ વચ્ચે જ રોજ ગાડીમાંથી દેખાતી ટોચ, અને એ ટોચની નીચે સદ્ગ ઓજલ રહેલું મંદિર મારા મનના ખૂબો અવિરત જાગૃત રહેતું હતું.

લગ્નના તાકે એક રોમાંચક કલ્પનાનું મેં જતન કરેલું; બસ, એમ જ કરવું; લગ્ન પછી સજોડે એ મંદિરે જવું. પતીની સાથે એ દેવસ્થાનનું સિલિય અને સ્થાપત્ય નિહાળવું. મંદિરના દ્વારે બંનેનો સજોડે ફોટો પાડવો. પછી નિરાંતે અંદર જવું. અને એ ભોળા શંભુ સામે હાથ લગાડી માગણી કરવી,

"સર્વે સુખિન: સન્તુ
સર્વે સન્તુ નિરામયા:
સર્વે બદ્રાણિ પશ્યાન્તુ,
મા કશ્યિત હુઃખભાગ દ્યેત."

અર્થાત, 'હે શંકરદાદા, કોઈને હુઃખી ન થવા દેશો.' પણ આ તો કેવળ મારા મનની ઈચ્છા. પતી મુંબઈ આવે એટલે પહેલા રવિવારે જ એને મંદિરે જવાની મારી ઈચ્છા ભરે હોય, પણ પેલા મા'દેવની નહોતી. શનિવારે રાતે જ પાર્લાથી ભાભીનો ફોન આવ્યો, "આવતી કાલે તમારે બંનેએ અહિ જમવા આવવાનું છે." બસ, પત્યું. ભાભીને ના પાડવાનું શક્ય જ નહોતું. ટૂંકમાં 'ઓ' શંકરદાદાનું 'પેલુ' મંદિર જોવા જવાનું મુલતવી જ રહ્યું.

થયું એવું કે એ પછી પણ કાંઈક કારણસર એ મંદિરના દર્શને જવાનું મુલતવી જ રહ્યું. પણ સાથોસાથ જ એ જગ્યાનું મારું કુતૂહલ દિવસોદિવસ વધતું જ ગયું. જે દિવસે ખાસ રજા લઈને એ મંદિર જોવા જવાનો ગ્રોટ્રામ ઘર્યો હતો એની આગળી જ ચારે એન્જિનિયરિંગ કોલેજનો મારો ખાસ મિત્ર નવીન શાહ અચ્યાનક જ દિલ્હીથી અમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ઓફિસના કામે હું હિલટી ગયેલો ત્યારે આમ જ ભટકાઈ પડેલા નવીનને મેં અમારું મુંબઈનું સરનામું આપ્યું હતું. અત્યારે એ સરનામાનો નવીને સદાઉપયોગ (?) કર્યો હતો. અમદાવાદના નવીને મારી પતીને ભાભી જ કહ્યું હોત. પણ હવે એ દિલોહિમાગમાં દિલ્હીની હવા ભરી હતી. એણે ભાભીનું 'ભાભીજ' કર્યું. નવીન આવ્યો ને ગયો. અમારો મંદિર જોવાનો ખાન મુલતવી રહ્યો.

ગયા અઠવાડિયે ગાડીમાંથી રોજની જેમ ટોચ પર નજર નાખી ત્યારે અચાનક વ્યાન ગયું કે જે બે ઈમારતો વચ્ચેની તડમાંથી પેલી ટોચ એક કાઢતી હતી એ તરીકે જ હવે પુરાઈ જવાની હતી. એ બે બિલ્ડીંગની વચ્ચે એક ગ્રીજું બિલ્ડીંગ હવે પગ પેસારો કરતું હતું. મુંબઈની વધતી જતી વસ્તીનો વિચાર કરતાં આ બિલ્ડીંગનું ઉભા થવું વ્યાજબી જ હતું. પણ, આ પરિસ્થિતિએ મારા મનનો અજંપો વધારી મૂક્યો. હવે જરા પણ વિલંબ ન કરતાં આ રવિવારે જ એ મંદિરના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનો મેં પાકી નિર્ણય કર્યો. એ માટે, શનિવારે રાત્રે ઘરે જતાં જતાં રસ્તામાંથી ખાસ યાદ કરીને નાર્થિયેન લીધું. પતી પિયેર ગયેલી હોવાથી એ મંદિરનું પ્રથમવાર દર્શન મારે એકલાએ જ કરતું પડવાનું હતું.

સવારે વહેલો નાથ્યો. એ શંકરદાદા પ્રત્યે મને શી ભક્તિ જાગી કોને ખબર, પણ દર રવિવારે ટેસ્ટકુલ આમલેટનો નાસ્તો કરવાનો મારો નિયમ મેં તે દિવસે બદલ્યો. "નો બ્રેકફાસ્ટ, ફક્ત એક કપ ચા" એવી પવિત્ર તૈયારી સાથે હું મંદિરે જવા નીકળ્યો.

રસ્તે ચાલતાં સતત મારા મનમાં એ મંદિરના જ વિચાર આવતા હતા. મંદિર ખૂબ પુરાતન હશે? કોઈએ એનો છાણ્ણોદ્વાર કરાવ્યો હશે? 'પુજારી નક્કી કોઈ આદરણીય વૃદ્ધ હશે?' એમ મારું મન કહ્યા કરતું તું. મંદિરના દરવાજામાં જ દેખાનાર નંદી અને અંદરના થાળામાંનું શિવલિંગ જાણે મારી આંખ આગળ તાવુશ થયા. આજે રવિવાર એટલે ઘણું ખરું દર્શન માટે ભીડ થઈ હશે, એમ પણ વિચાર આવ્યો. ટોચથી શરૂ થયેલા એ વિચારોએ મારા મનનો પૂર્ણ કબજો લીધો ને એમાંથી ઉદ્ઘાબવેલી કલ્પના શિખર, મંદિર અને શંકરદાદા સુધી વિસ્તરી. આખરે હું એ જગ્યાની સાવ લગોલગ પહોંચ્યો. કોઈ પણ વસ્તુને જૂદી બાજુએ જોઈએ એટલે વસ્તુ ડેટલી તિંબ, બદલાયેલી લાગે એ હડિકિતનું મને અચાનક ભાન થયું. લોકલમાંથી જોતાં એ મંદિરને સદા ઢાંકી રાખનારા એ ઉચા બિલ્ડીંગની પાછળી બાજુ હવે મારી નજર સામે હતી. સામેથી સુંદર દેખાતા એ બંને બિલ્ડીંગની પાછળી બાજુ કેવી વરવી દેખાતી? તી મેં નજરને ત્યાંથી વાળી લીધી ને અંદાજથી જ મંદિરની દિશામાં આગળ વધ્યો. મારી કલ્પનાના એ ભવ્ય મંદિરનું વિશાળ પટાંગણ દબાવી બેઠેલા એ બંને બિલ્ડીંગ પર મને ગુસ્સો આવ્યો.

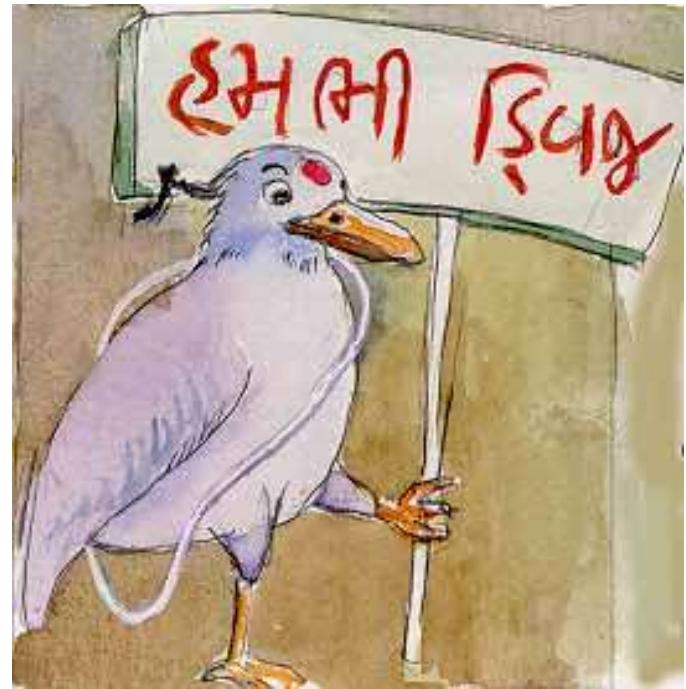
બસ, હવે આ છેંદ્રી ગલી. સામેના ખૂઝે વળીશ એટલે દશ વર્ષથી જેની અભિલાષા છે તે મંદિર અને ભગવાન બંને મારી નજર સામે દેખાશે. આપોઆપ જ પગલાંની જરૂર વધી. જ્ઞાનો મન અને પગ વચ્ચે આગળ વધવાની હરિફાઈ શરૂ થઈ.

ગણ્ણીનું નાંકું આવ્યું. મેં જેટ દઈને વળીને સામે નજર નાખી. પણ..., પણ... આ શું? પેલું મંદિર ક્યાં છે? એનું શિખર? ને પેલી રોજ દેખાતી ટોચ? હું આ શું જોઉં છું?

મેં આંખ ચોળી જોઈ. ખાતરી થઈ કે આ સ્વમ નહોતું. મારી આંખ સામે દેખાતી ઈમારત એક મસ્ઝિદ હતી. ગાડીમાંથી રોજ દેખાતી ટોચ, એ મસ્ઝિદના માથે મહેલા ચાંદ-તારાની ટોચ હતી!

અજાણ્યાપણે જ મેં ખિસ્સામાંનો રૂમાલ કાઢ્યો. ઘડી ઉધાડીને માથે મૂક્યો. છેડા કાન પર ભરાવ્યા. અંદર જે કોઈ ઈશ્વરી તત્વ હતું એના દર્શન કરવા હું દીમે પણ મક્કમ પગલે મસ્ઝિદની અંદર દાખલ થયો.

(મારો મમરો: અશોક વિદ્વાંસ જેવી આસ્થા થોડા વધુ માણસોમાં હોત તો મને ખાત્રી છે કે ઘણા વધુ નાસ્તિકો ચણી ગયા હોત.)

પુનર્જન્મની તૈયારીઓ કિશોર રાવળ

એક પક્ષીની જન્મોત્ત્રી કઢાવવી હોય તો તકલિફ થઈ જાય. માદા ઈંદું મૂકે ત્યારનો સમય લેવાનો કે ઈંદું હુટે ત્યારનો? ભલભલા જ્યોતિષીઓ સન્યાસ લેવા ઉભા થઈ જાય તેવો વિકટ પ્રશ્ન છે. પણ તે મનાં સદ્ગ્ભાગ્યે પક્ષીઓમાં જીવન યોજવા માટે જન્મોત્ત્રીની ધગશ, ઉત્સાહ કે સમજ નથી.

એવો જ બીજો દાખલો બ્રાહ્મણોનો છે. એક સમય પ્રસવનો અને બીજો પણોપિત ધારણા કરે ત્યારનો, સાંદ્રાં શબ્દોમાં જનોઈ પહેરે ત્યારનો. સંસ્કૃત ભાષામાં બને માટે, પક્ષી અને બ્રાહ્મણો માટે, એક જ શબ્દ છે: દ્વિજ. બે દ્વિજ વચ્ચે ઓળખવામાં કંઈ મુંજવણ થાય તો તાબો ખંખો જોઈ લો. જનોઈ હોય તો બ્રાહ્મણ નહિ તો પક્ષી!

હું મારા દાદાના સૌથી મોટા દીકરાનો સૌથી મોટો દીકરો. પાંચ છ વર્ષનો થયો એટલે કુટુંબમાં ચર્ચા થવા લાગી કે દાદા છે ત્યાં સુધીમાં જનોઈ પહેરાઈ જાય તો એક હાશકારો થાય અને હળવા મને મૂલ્ય પામે. મૃત્યુની કોઈ ઉત્પાદન તો નહોતી પણ સમજ શકાય કે જ્યારે સરેરાશ જીવન યાત્રા તર-તર વર્ષની હતી અને મારા દાદા પંચાવન વર્ષ પહોંચ્યા હતા ત્યારે ચિંતા રહે.

સૌને પોતાની બા સર્વાગંસુપૂર્ણ લાગે તે સ્વાભાવિક છે. મારા બાતેમના કરતાં અંદાજે અઢી ગણા હશે. ભલે એ ગામડાનાં, નજા ચોપડી ભણેલા પણ પટ પટ ઢોલા મારુની વાતાં, હનમાન ચાલિશા કે ૨.૧.૬૩૩૧ની નવલકથાઓ વાંચી નાખે. હિસાબમાં ફટ લઈને બે ને ગ્રાન્થ પાંચ કરે અને પછી આંગળાં ગણીને ખાત્રી કરે કે પાંચ બરોબર છે. આઈન્સ્ટાઇન ભલેને કહે કે માણસ (અથવા કોઈ બીજું) વીજળીની જરૂરે ન ચાલી શકે. પણ હું મારી બાને મળ્યો નહોતો. ક્યાંથી મેળ ખાય? મારાં બા વરસતે જન્મીને મોટા થયા અને ત્યારે ઓલો જર્મની ને રિસ્ટાર્ટર્ન્ડ વચ્ચે

ગોથા ખાતો હતો. એવી તો કામકાજમાં જરૂર કે પાંચથી પચાસ માણસોની રસોઈ સબાકામાં કરી નાખે.

એક વખત નકરી કરે કે આ કરવું છે ત્યારે કોઈ આદું ઉત્ત્યું એટલે આવી બન્યું. એમાં અમારા એક ભાખું હડકેટમાં આવી ગયા. હું થોડો શાસ ખાઈને ભાખુની ઓળખ આપું.

મહાભારત અને રામાયણ સુધ્યાં બધામાં જેટલા અસુરો છે તેના ઉડા અભ્યાસ કરીને જાણો ભાખુએ જીવનમાં માર્ગદર્શન મેળવ્યું હોય તેવી પ્રકૃતિ. દેખાવે અને બોલવે પેલા વિશ્વામિત્ર પાસે મેનકા ગયાં હતાં તેવાં. બીજાને આંજી નાખે. પણ અંદર ચક્કર ચાલતાં હોય કે આને કેમ બે પાઈનો કરી લોકોને દેખાડું, કેમ આના આત્મવિશ્વાસનો ધ્વંસ કરું એ જ એક રટણ અને ભજન. ડાયરીમાં નોંધ રાજવાનો જમાનો નહોતો-અને લખવામાં ફક્ત સાથિયા અને ઓમ સિવાય કંઈ ન આવે એટલે બધી ડાયરી મગજમાં! ટેટા એક્સેસમાં ૧૯૭૦ના કંચ્યુટર કરતાં ત્વરિત (અને આપણે ૧૯૭૫ની વાત કરીએ છીએ). કાંઠું ધોણું ગોતી, દલિલોની ઇમારત ઉભી કરી પ્રસંગ ઉપર મહેમાનો ભેળાં થયાં હોય ત્યારે એવા તો ભુંડા લગાડે કે ભલભલા પગે પડીને રોગ, ત્યારે રહ્યો સહ્યો પ્રસંગ કંઈક અશે માણસા જેવો થવા દે.

મારાં બાને બધાએ ચેતવ્યા કે આનું ધ્યાન રાખજો. શાસ્ત્રમાં લઘ્યું છે કે "મેલા દેવને પહેલો પૂજાવો." બાપાજી જરા એ બાબતમાં નિસ્પૃહ હતા. એ કહે કે "સત્તી શાપ આપે નહિં અને શંખાણીનો શાપ લાગે નહિં."

મારાં બાએ એક દિવસ સાડલાને ગાંઠ મારી કે "હું નથી અને પૂછવાની, નથી એને પૂછવાની. એને પણ દેખાઈ આપું કે હું હુર્ગા દેખાઉં છું પણ કાળકા કે ચંડીનો પાઠ પણ જરૂર પૂછે ભજવી શકું છું"

ચાણક્ય જીવતો હોત અને સ્ત્રીઓને પદવી આપવાનો જમાનો આવી ગયો હોત તો મારાં બા બહુજ આસાનીથી ઉચ્ચી પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત.

મેનેજમેન્ટમાં ગ્રાન્ટ પગલાં અગત્યના છે. યોજના, અમલ, પ્રગતિનાં માપ. માયા પછી નવી યોજના, અમલ અને એમ પુનરાવર્તન થાય.

પહેલું પગલું પ્રધાનમંડળ રચવાનું. મધુકાડી, સંતોકબેન, ભગેરથીબેન, રવજ પગી, કામવાળી શાંતા અને તેની મા મીઠી તેશીથી શરૂઆત કરી. સૌની પાસે આકરાં સોગંદ લેવડાયાં. લગભગ માફિયાવાળા નવા નીશાળિયા પાસેથી લેવડાવે તેનાથી થોડાંક જ આકરાં. તલમાત્ર નમકહરામી ન ચાલે.

બીજે પગલે, એક નોટબુક વસાવી. બાએ પિયેરથી ભાઈને કહી ત્યાંના દેવુબાપા ગોરને કહેવરાયું કે એક આંટો મારી જગ્યા. એની પાસેથી જોનીની વીધીઓના એક એક પગલાં સમજ લીધાં અને શું શું વસ્તુ જોઈએ તેનું લિસ્ટ બનાવ્યું.

બધાએ ભેગા મળીને કોને કોને આમંત્રણ આપવું એનું લિસ્ટ બનાવ્યું. જેટલાં જેટલાંને ઈજન આપવા પડે તે ઉમેર્યા. પ્રસંગ નાનો સૂનો નહોતો. સિધ્યાંત એક જ કે પેલા ભાખું આવીને કહે કે જો તમે આને ભુલી ગયા એવું ન થવું જોઈએ. ભાગેરથીબેન અવારનવાર ભાખું પાસે જાય. તેને જાસુસી ખાતું કહો તો તે, આજે ડિસેર્ન્ફર્મેશન કહે છે તે કહો તો તે, સોંઘા. એને કીદ્યું કે ભાખું પાસે જતાં રહેવું અને તેમને કહેવું કે "ઓલી ચંપલી માને છે કે ઈ એકલી બધું કરી શકે. એને શું અનુભવ?" એમ કહી મૂળમાં ભાખુના પેટમાં ધૂસી જવાનું.

ન્યાતના જાણીતા રસોયાને બોલાવી તેની ચૌદ પેઢી (સાત આગલી અને સાત આવતી) ના સમ દર્દી નિમકહલાલી પાકી કરી. પૂર્વ ત

“યારીઓમાં પાપડ, સેવ, જીજા ગાંઠીયા, ફર્સીપૂરી, બુંદી ને ચુરમાના લાહુ, મોહનથાળ વગેરે કેટલા જોશે તેનો અંદાજ કાઢ્યો અને ચોપડીમાં ઉમેરાણા.

તે દિ' કોઈ કુકોતી છાપે નહિં. પોસ્ટ-કાર્ડનો ઢગલો લઈ નાતમાંથી પાંચ છ સારા અક્ષરવાળા લહિયાઓને ગોતી બેસાડી દે. એક કાગળ ઉપર નમૂનાનું આમંત્રણ મુખ્ય માણસ લખે.

રા.રા. શ્રી ફ્લાણા ફ્લાણા ને ઘણા આનંદ સાથે માલમ કરવાનું કે અમારા પુત્ર રતીલાલના ચી. કીશોરના પશોપવીતનો વીધી ફ્લાણા ફ્લાણી જગાએ ફ્લાણા સમયે ફ્લાણી તારીખના ફ્લાણા વારે નીરધાર્યો છે. તો આ પત્રીકા રૂબર મણ્યા તુલ્ય સમજ આપ સહફુંબ મીત્રમંડળ સાથે આવી શોભામાં અભીવૃદ્ધી કરશો જે.

લી. મહાંશંકર છગનલાલ રાવળ

બીજી ગણિત આવડતું હોય તો "ફ્લાણા" શબ્દનો પ્રયોગ મનમાં તરત બેસી જશે નહિં તો નિશાળમાં જેમ બીજગણિત વગર ચલાવ્યું તેમ અહિં પણ ચલાવી લેજો. બીજું, તે વખતના કાગળો વાંચતા પ્રતીતિ થાય કે હુસ્ય ઈની શોધ થયા પહેલાની આવત છે.

નીચે બાપાજી અને તેમનાં ભાંડલનાં નામો આવે. કોઈ ભાંડલ ગુજરી ગયું હોય તો પણ લિ. સ્વ. ફ્લાણા આવે.

અમે ભાવનગરનાં માણસો સીધાં. જેવું માનીએ તેવું લખીએ અને જેવું વાંચીએ તેવું સમજાયે. "સહ કુટુંબ મિત્રમંડળ સહિત" એટલે એ જ. એક માણસનું નામ એટલે તેમાં તેના ભાઈઓ, બહેનો, ભાણિયા, ભત્રીજાઓ બધાં જ આવે. પાડેશીની બેરી પિયર ગઈ હોય તો તે પાડેશીને પણ સાથે બેધાડ લાલી શકાય. એવો પ્રેમ, એવો ધરોબો!

લાલ શાહીનો મોટો બાટલો લઈ આવ્યા. મારા બાપાજી પોસ્ટ-ઓફિસમાં પોસ્ટ-માસ્ટર હતા. એટલે પોસ્ટ-ઓફિસના કાળી શાહીના ખરિયાઓ ધોર્ણ લાલ શાહી ભરાણી. લહિયા પાસે સોગંદવિધ લઈ, જનોઈની તારીખથી દસ દિવસ પહેલાની તારીખ નાખી સાચા નામ ઠામ ઠેકાણાથી "ફ્લાણા"ને ધક્કો મારી સાચાં શબ્દો વાપરી કંકોતી લાખાણી, ઉપર શાહી ચુસ્વા રેતી ભભરાવી, થખીઓ તાળાચાવીમાં મૂકાણી.

પછી રાંધાણું ચાલુ થયું. જમણાને દિવસે ખાલી દાળ, ભાત, શાક અને મઠો. બાકીનું મિલિટરીની જેમ પ્લાન કરી બનાવવાનું ચાલુ થયું.

રોજની એક એક વાનગી તૈયાર થાય. રસોડામાં એવી વ્યવસ્થા કે નાટકના તખ્તાની જેમ, બે મિનિટ-એટલે ૧૨૦ સેકન્ડ પાકી-માં રાંધવાનાં બધાં ચિન્હો ગૂમ. થોડું સમજાવું.

ગલીને નાકે રવજ તેઓ કાથીની ખાટલી નાખી બેસે. એનું કામ મુખ્ય રસ્તા ઉપર નજર નાખવાનું. ભાખું, કે તેમના ડાબા લાથ જેવો કોઈ માણસ, દેખાય એટલે રવજ માથે ટોપી પહેરી લે. ભાખુનો જમણો લાથ ફાંકડો પણ ડાબા લાથે વા એટલે એ પદવી પોતાના પાળીતા માણસને આવે. મીઠી ડેશી ઉપરની ગેલેરીમાં બેસે અને જેવી પેલો રવજ ટોપી પહેરે એટલે રસોડે જઈને ખબર આપે કે "વાદળાં થયાં." કંઈ તળાતું હોય તો ઘણ પૂરો કરીને સ્ટવ બંધ થાય. ગરમ તેલનો તવો રસોડાનાં પાંજરા નીચે ગોકાવાઈ જાય. તૈયાર થયેલી વાનગીઓ એક ડબામાં અને ન રાંધવાની સામગ્રી બીજા ડબામાં એમ કોઠારે પહોંચે. કોઠારમાં રાખેલી વસ્તુ પર પહેલેથી ગુંદરવાળા લેબલ લાગી ગયા હોય. શિંગોડા લઘ્યું હોય

તેમાં ફરસી પૂરી, ભુતડો લખ્યું હોય તેમાં મહિયા એવા કોડ-વર્ક વાપરેલાં.

રંધતી વખતે કંઈ ઢોળાયું તો એ જ ઘડીએ સાફ થઈ જાય. સ્ટવ પાણીયારે લઈ, તેના પેટ ઉપર હુંકું પાણી રેડી, લુછાય ને પછી કંઈ જ નહોતું તેમ તે અભરાઈ ઉપર પાણી બિરાજે. બધું સુનકાર થઈ જાય.

માણસો સૌ સૌના રોજિયા કામે ચેડે. બા કાં તો ચાદર ઓઢી કોઈએ સુઈ જાય ને કાંતો તેમના અધુરા રાખેલા મોતીના તોરણ ઉપર પહોંચી તોરણની ચોપડી જોતાં, દોરા થુંકથી પલાળતાં, મોતી પરોવતાં બેઠકમાં બેસે.

પેલા પાંચમી કતારિયાં ભાગેરથીબેન ભાબુ પાસે જઈને ક્લાલાં થાય. "તે ભાબુ, ચંપાને કાંઈ જિયાલ નો હોય તેવા કોણ સગાં?" કહીને વાત કઢાવે. મનમાં યાદ રાખી સાંજે મારાં બા પાસે પહોંચી જાય. "ભાબુ કહે ઓલી રંભાને સાડલો આપવો જોઈએ, ચંદુને એક ઘોતીયું અને ઉપરથી પાવલી..." બાનું લિસ્ટ તાજું થઈ જાય.

બધું તૈયાર થયે બાપાજીને કહું કે બાપુજીને (મારા દાદાને) ત્યાં જઈ ને ખબર આપો કે દસ દિવસ પછી જનોઈ રાખી છે અને "પરમ દિ" કુકોતરિયું લખવાનું નક્કી કર્યું છે. કોઈ કાંઈ બીજું પૂછે તો કહેવું કે મને ખબર નથી. ચંપા બધી માથાકૂટ કરે છે." બાએ ભાગેરથીબેનને એ જ રાણે બાપુજીને ઘરે અગાઉથી મોકલી આપ્યા. જેવા બાપાજીએ જનોઈનાં ખબર આપ્યાં એટલે ભાગેરથીબેન બોલ્યાં, "હું તો બૌ ખુશ થઈ. સારું, સારું, બાપુજીની આંખ હવે મળે તો વાંધો ને" કહીને સૂચન પ્રમાણે ઉપડ્યાં ભાબુને સંદેશો આપવા.

આ બાજુ બાએ રવજીને પાંચ સગાના નામ દઈ રાખેલા. કહું કે ભાબુ આવતા દેખાય એટલે આ પાંચ જણને બોલાવવા ઉપડી જગું. અને એ પાંચ જણને કહી રાખેલું કે "હું બોલાવું ત્યારે તરત આવી જગું અને ત મને બહારની ઓશરીમાં શાંતા લઈ જશે. પછી શાંતા બોલાવે તેમ એક પછી એક જગાએ આવીને બેઠકમાં જગું. જાણો કંઈ એક લટાર મારવા નીકળ્યા હો તેમ."

ભાગેરથીએ ભાબુને જઈને કીદ્યું, "ચંપાએ પ'મ દિ" બધાને કંકોત્રી લખવા બોલાવ્યા છે. તમને સાવ અંધારામાં રાખ્યા. થોડી ય સભ્યા' નો લીધી. લ્યો, તમે મનમાં લાદવા ખાતા બેઠા રોડી કે મને બોલાવશે, મને બોલાવશે. આ વાજતું ગાજતું આવ્યું અને તમારો તો કોઈ ભાવ નથી પૂછતું !"

ભાબુ સાડલો બદલાવી તૈયાર થા. "હું દેખાડી આપું. તું ય ચાલ મારી હારે." ચંપલ પહેલ્યા અને ઉપડ્યા. રોષ સમાય નહિં ને મોં પર જરી ય દેખાય નહિં. એમને એમ કે રાતના સાતે ક વાગ્યા હશે અને રતિભાઈ ઘરે હશે એટલે ત્યાં જ ચંપાની ધૂળ કાંદુ.

ભાબુને જોઈ રવજી પેલા માણસોને બોલાવવા ઉપડી ગયો.

ભાબુ તો ધસમસતા આવ્યા. બાપાજીને બાએ કહી દીધેલું કે બે ગલોડે બે પાન ચડાવી મૂંગા મૂંગા જોયા કરવું. એક શર્જ ન બોલવો.

ભાએ ભાબુને અત્યંત મીઠાશથી કહું, "કેમ છો? તબિયત સારીને? ફરી પાણી તાવ નથી આવ્યો ને?" ભાબુ ઉપડ્યા આગલા રૂમમાં. મનમાં એમ કે રતિભાઈ જરા નરમ માણસ છે તેને પહેલાં પકડવા.

"આ શું છો? આવડો મોટો પ્રસંગ છે તે કેમ ઉકેલવો તેનું કોઈને ભાન નથી અને. કંકોત્રી લખવા બેઠા છો? બે માણસને પૂછીએ કે કેટલી વીશે સો થાય છો."

બાજુની રૂમમાં હિવાલની આડશે મારાં બા બેઠા બેઠા સાંભળે. "ભાબુ, પાણી લાવું? શું પીશો? ઉકાળો કે ચા?"

"પીવું શું? તમે બધા લોહી પીવો! રેવડી દાશા દાશા થશે ત્યારે ભાબુ યાદ આવશે કે પૂછ્યું હોત તો સારું થાત."

પહેલી વાત તો આમંત્રણની નીકળી. "કેને કેને બોલાવ્યા છે? કોઈ રૈ જાય તો બોલવા વે'વાર નો રે, ખબર છે?"

"ભાબુ, આ તમારા દિકરાએ કંક લિસ્ટ બનાવ્યું છે. આપણને બાઈ માણસને બહુ ખબર નો પડે." પછી બાપાજીને ઉદેશીનો બોલ્યાં, "ત તમે આમ બેઠા કેમ ર્યા છો? બતાવોને પેલું પેટી ઉપરનું લિસ્ટ. ભાબુ બચારાને મનમાં સંતાપ થાય ને વલોવાઈ જાય. વંચાવો લિસ્ટ." બાપાજી ઉભા થયા અને લિસ્ટ લઈ આવ્યા.

"તે ઇમાં ઓલો પાડરશિંગાવાળો મણિશાંકર છે?" ભાબુએ પહેલું અસ્ત્ર છોડ્યું. પણ બાપાજીને સૂચન આપવામાં આવ્યું હતું કે જે નામ બોલે તેની હા પાડવી. "થોડો ગોતવાનો ડોળ કરીને." બાપાજીએ લિસ્ટનાં પાનાં ફેરવ્યાં. ન જગ્યું હોય તેવું લાગ્યું. ભાબુ દરખાણાં, એક પળ માટે. ફરી લિસ્ટ પહેલેથી જોયું, "હા, આ રહ્યું. હાંસિયામાં લખ્યું છે એટલે સટ દેખાણું નહિં" બાપાજીને નાટકનો અને રમુજ કરવાનો બહુ શોખ. મજા આવી ગઈ.

"પછી ઓલો ચામુંડાની ગલીવાળો પ્રભાશાંકર?" બીજું અમોદ શસ્ત્ર.

બાને થયું કે માર્યા દાર. ઈ ભુલાઈ ગયો. પણ યોજનાનું ફળ મળે છે. બાપાજી ઉભા થયા, ગેલેરી ઉપરથી પાનની પિચકારી મારી, લિસ્ટ નીરખ્યું, "આ બેઠો ચોથે પાને."

ભાબુને ઘડ ન બેઠી. "લાવો તો લિસ્ટ." ભાબુએ માગ્યું. બેધડક બાપાજીએ લિસ્ટ તેમને આવ્યું. "ભાગેરથી, તું જરા જોઈ જો તો પરલો છે કે ને. મને રાતના ઓછું દેખાય છે." એમ બહાનું કાઢ્યું. ભાગેરથી એટલે બાનું છુંપું પોપટ! એણે ચોથું પાનું કાઢ્યું અને કહે, "સાચું છે, ભાબુ, આ રૂઢો બેઠો. રતિભાઈનું કામ પાહું હો? ગોરા સાહેબોની હારે કામ કરે એટલે શિશ્ટમ!" શિશ્ટમ બોલતાં છાતી ગદગદ થઈ!

ભાબુએ સુકાન ફેરવ્યું. "જમજા માટે કેટલી તેયારી કરવી પડે ઈ ખબર છે? પાપડ જોઈએ, શેવ જોઈએ.."

"એ બેઈ તૈયાર જ છે. હું નવરાં બેઠાં કંટાળી'તી તે થ્યું કે પાપડ કરી નાખું. તોય ટાઈમ બચ્યો તો સેવ વાણીવી લીધી...."

"એટલાથી ચાલે? ફરશી પૂરી..." વગેરે લિસ્ટ ચાલ્યું અને બા "હા ભાબુ, એ કાલે જ પતાચ્યું... ડિશોર બુંદીના લાડુનું વેન લઈ બેઠો તો થ્યું કે હારોહાર જમજાના બે ઘાણ ઉતારી નાખું....." મધ અને સાકર લેણા કર્યા હોય તેવી મીઠાશથી બાએ તેમની પાસે પ્રગતિપત્રક રજુ કર્યું. ભાબુને પરસેવો વળી જ્યો. "ને હું વિચારતી'તી કે હવે આ કંકોનિયું લખાય એમાં માણં કોઈ કામ નહિં એટલે તમને જ બોલાવી બધું દેખાડીને કંઈ બુલયુક થઈ હોય તો ભાબુની પાસેથી સમજીને સુધારી લઉં. તમને બોલાવવાની જ હતી."

પછી બાએ શાંતાને ઈશારો કર્યો. ચંદુલાલ બારણો આવ્યા. "કેમ રતિભાઈ, કેમ છો? આ થોડો પગ છુંદો કરવા નીકળ્યો, ત્યાં નવરાબાગ આગળ આ પરશોતમ મળી ગયો. મને કે કે રતિભાઈ નવરા હોય તો જઈને નાટકની એક બે નવી તરજો સાંભળીએ. કેમ ભાબુ, તમે કેમ છો?"

"આવો, આવો." એ બેઠા ત્યાં વેણીપ્રસાદ, તરભોવન, દવાની દુકનવાળા અંબાશાંકર બે મિનિટમાં ટપડી પડ્યા. આ કયાંથી આંઈ ભેળા થયાં એમ વિચારતાં ભાબુ થવાની તેયારીમાં જ હતાં.

ભાએ વાત આગળ ચલાવી. "ભાબુ, તમને તો ખબર છે કે ત મારી તરફ અમારા કુંભમાં કેટલું માન છે? તમે આ ટાણે આવી ગયા તે

સારું થયું. મનમાં મને એક વાત ચૂંથાય છે તો આજે કહેવી છે. હું તમારું છોરું છું અને બાલીશતામાં બોલાઈ જાય તો એક પાણુ મારજો." બાએ કોથળામાં પાનશેરી ભરી.

"ભાબુ, આ ચંદુભાઈને ઘેર વિ'વા થયેલો ત્યારથી તમારું નામ સાંભળતાં એની વો રંબા ડેલચું ઉપાડે. આ પરશોટમભાઈની રમા આગલે વર્ષ બજારે નીકળી, તમને આવતાં જોઈ બાજુની ગલીમાં સંતાણી અને ભેંશને શિંગડે ચડી. ભેંશે ગટરમાં નાખી તે આજ સુધી અનું પડખું સજૃ થઈ ગયું છે. તમારા પરતાપે અંબાશંકરની માને બચારાને ભુખ મરી ગઈ અને પોર સરગે ગયા....."

"તે તું કેવા શું માગે છે....", ભાબુ અકળાયા.

"મેં મારા બાપાને કીંદુ કે મારી આવી દશા નો થાય તો સારું, તે ઈ કે કે તારે આંદ્ર વરસે આવતા રેવું. કોઈ ચું કે ચા ન કરે. પછી હું જોઈ લઈશ." મારાં બાના બાપા તો બિચારા ભગવાનનું માણસ, માણસ જેવા કૂદાણ. "તે હિ' મારામાં ડિમત આવી કે છોકરાં આંદ્ર રેઢાં મૂકીને ઘર બાર છોડી જાતી રહીશ પણ આ બધા જેવી રિબાઈશ નહિ."

બાપાજી તાહુક્કાયા, "પણ હું બેઠો નથી તે તારે પિયેર જવું પડે? કોઈ કાંઈ કે' તો ખુલું! તને કંઈ મેં જાકારો દીધો છે?"

"ના, ના આતો વાત થાય છે. પેટ-છૂદી વાત કરી લઉ. એટલે ભાબુ," બાએ વાત ચલાવી. "તમે મોટાં છો, પૂજય છો. તમે તમારાં માનમાં રે'શો તો બે લાડુ વધુ પીરસીશ અને માંડવે આગળ બેસારીશ. ત મે મારી, મારા ધડીની બે પેસા જેટલી ફંજેતી કરશો તો આ પાંચે જણાને બોલાવી તમારી ભવાઈ પૂરી કરાવીશ, મારા જેવી કોઈ ભૂંની નથી થાવી!. મોભામાં રહેશો, તો માન મળશે. સારું ઈ તમારું. આ તો મન હળવું કર્યું. ખોટું નહિં લગાડતાં હોં." ભાબુને એવા ઢીલા કોઈએ કોઈ હિ' નો'તા જોયા.

ફાન્સિસ ફોર્ડ કપોલા, આવ, આવ, આ સીન જો! પાછી ઠેલી ન શકાય તેવી દરખાસ્ત કોને કહેવાય તે આનું નામ! પિસ્તોલ ઘરે એમાં શું વળે? એક ઘડાકે વાતનો અંત આવે. આમાં તો આખા ભવનો અંગારો લાગે અને શોખાતા રહેવું પડે!

બધાં ભાબુ માટે જે કહેવું હોય તે કહે પણ મારાં મનમાં તેમની એક અત્યંત સુંદર, પ્રેમાળ છબી સિવાય મેં કોઈ હિ' કંઈ બીજું જોયું નથી.

કિશોર રાવળ

અમારા ભાવનગરના લીલાબેન ઉપર દીકરાનો અને દીકરાની વહુનો અમેરિકા આવવાનો ઘણો આગ્રહ થતાં, એ આગ્રહને વશ થઈ લીલાબેન અમેરિકા જવાના ચડો ગતિમાન કરી દીધા. અંગેજનો એક કક્કો પણ ન આવડે પણ કરી ગાંજયા જાય તેવા ન હતાં. અમદાવાદ જઈને પાસપોર્ટ કઠાવ્યો. મુંબઈ જઈને વીજાની લાઈનમાં ઉભા રહી વીજા લઈ આવ્યા. રિસર્ચ કરીને તેજ અરસામાં અમેરિકા જતા માણસવદરના નીતિનભાઈને ગોતી કાઢ્યા એટંબું જ નહિં પણ તેમની બાજુમાં સીટ પણ પાકી કરાવી દીધી. સથવારા વગર ચાલે પણ હુભાસિયા વગર અડચણ પડે. ગુજરાતી બોલતા ઇમિગ્રેશન ઓફિસર અમેરિકામાં મળતા નથી એવું સાંભળ્યું હતું.

મંગળ મંગળ કરતાં એર-ઇન્ડિયાની છિત્રછાયા નીચે ખાતાં, પીતાં (ખાલી સોડા લેમન અને જ્યૂસ જ, બીજું કંઈ ન સમજતા હોં?) પણ બધાને ત્યાં નીચી મુંનીએ કંઈ પણ ફરિયાદ કર્યા વગર છાનામાના ખાઈ લેતા જોયા અને જરા નવાઈ લાગી. ઘરે તો એક શાક અને એક કઠોળ બનાવ્યાં હોય તો પણ લોકોનું ટિયકું ચેડે કે, "એક જ શાક બનાવ્યું?" -અને ભાવતું શાક થયું હોય તો પાછળ ખાવાના છે તેનો વિચાર કર્યા વગર જાપટે. ઘરનાં માણસો કરતા, એરોપ્લેનના માણસો માટે રંધવું સહેલું!

સંગીતની બધી ચેનલોમાંથી શાસ્ત્રીય સંગીતની ચેનલ શોદી કિશોરી આમોનકર, ભીમસેન જોષી, પંડિત જસરાજના સાનિધ્યમાં ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યાં. હેમાયે દીકરાના ઘરમાં પહોંચી ગોઠવાઈ ગયા. સામાંદારું દીકરો અને વહુ બાલાર ફેરવા લઈ જાય કાંતો કોઈ બીજાં દોસ્તોને ત્યાં જમવા કે અમેરિકાની સૂચિ દેખાડવા. બાડીના હિવસોમાં ઘરમાં એકલા મજા આવતી. સવારના છોકરાંઓને તાજો નાસ્તો બનાવી, ખવડાવી વિદાય આપે અને પછી દેશમાંથી લાવેલી કસેટ પર સંગીત માણો. થોડી ગુજરાતી ચોપડીઓ, માસિકો વાંચતાં બેસે.

આવતાં પહેલાં દેશમાંથી દીકરી પાસે વચ્ચન લીધેલું કે અઠવાડિયામાં એક કાગળ તો લખવો જ. બપોરે ટપાલીની વાટ જોવાની અને ટપાલ આવતાં ડબામાંથી લઈ આવવાની. દીકરાનો કાગળ હોય તો વાંચવાનો, ચગળવાનો અને પીપરમીઠની જેમ માણસવાનો. બપોરે ચાર વાગ્યા પછી સાંજની રસોઈ સબાકામાં પતાવી નાખે અને પછી છોકરાંઓની વાટ જોવાની. એમ પદરેક દિવસ એક દંડિયા મહેલાની રાજકુમારીની જેમ આનંદથી કાઢ્યા હરે ત્યાર પછીની વાત છે.

આજે પણ જમીને અર્વા પાનની પાનપહી ગલોકે ચડાવી, ઓમકારનાથ ઠકુરની કેસેટ મશીનમાં નાખી ચાલુ કરી. "પગ ધુંધલું બાંધ મીરાં નાચી રે" ના શબ્દો શરૂ થયા. જૂની રેક્ક ઉપરથી ટેઠ્યપ બનાવેલી એટલે નેપથ્યમાં ખરખરાટી ઓમકારનાથના અવાજ સાથે મુકાબલો કરતી હતી. પણ મગજમાં રચેલી અવાજની ચારણી તે ખરખરાટીને બાજુમે સેરવી સંગીત માણશું આસાન કરી દેતી હતી.

બે કાન સંગીત તરફ અને એક ડેઝો ટપાલીની રાહ જોતાં બારી પાસેની ખુરશીમાં લીલાબેન ગોઠવાયા.

ટપાલી દોઢ વાગે આવ્યો-કે આવી એમ કહેવાય? બેરાઓને આ જાતનાં કામો કરતાં જોઈ લીલાબેન અચૂક વિસ્મય અનુભવતાં.

લીલાબેનની બહેનપણી

ટપાલીએ દોથો ભરીને ટપાલ ટપાલના ડબામાં નાખો. લીલાબેન ઉભા થયાં. દીકરીનો છેક્સો કાગળ આવ્યાને અઠવાડિયું થઈ ગયું હતું એટલે બીજા કાગળની વાટ હતી. મનમાં થયું કે ચાતકની જેમ ટપાલના હાથમાંથી જ ટપાલ જડ્યી લેવાતી તો કેવું સારું!

પગમાં બે પહ્ણીના ચંપલ ચડાવી, બારણું ખોલીને ઉપર્દ્યાં ટપાલના ડબા તરફ અને બારણું કર્યું બંધ. હવામાં ચિમકી હતી. ગણે શાલ વીઠી હોત તો સારું પણ એક ચપટીમાં આવી જઈશ. વાંધો નહિં એમ કહી ચાલ્યાં.

ઉભામાંથી ટપાલ કાઢી દેશની ટિકિટો વાળું કવર તરત જ નજરમાં આવ્યું અને તરત જ મનમાં વિચાર આવ્યો કે મીરાં ધૂંઘરું બાંધિને નાચી એ દીકરીનો કાગળ આવવાને લીધે જ હશે. નાચત્ના આવડતું હોત તો હું ધૂંઘરું વગર પણ તેની જેમ થનગન થનગન નાચત.

દીકરીનો કાગળ હાથમાં અને બાકીની ટપાલ બગલમાં ભરાવી જટ ધર તરફ પાછા વધ્યાં. બારણાના ડંડા ઉપર હાથ મૂકતાં જ ગ્રાસકો પડ્યો. હટ, સાલું બારણાનું તાણું આપોઆપ જ ભીડાઈ ગયું હતું! થોડી વાર જરા અણૂંબીને બેંચ્યું પણ જરાય ન ચસક્યું. કદાચને કોઈ બારી ખુલ્લી હોય તો જોઈ જોઉ તેમ વિચાર આવ્યો. પણ બીજી જ ક્ષણે બંધ બારી બારણ બંધ કરીને ચકસવાની પોતાની ટેવ યાદ આવી.

હવે શું? સાંજના પાંચ છ વાગે દીકરો અને વહુ આવે ત્યાં સુધી કરવું? અહિં પાડોશમાં કોઈ ઓળખીતું નથી નહિં તો ત્યાં જઈને બેસાત.

ત્યાં બાજુના ધરવાળી પેલી ઈટાલિયન બાઈ એક નાની નેતરની ટોપલી અને કાતર લઈને તેના ધરમાંથી બહાર આવી અને બગીચામાંથી પીળા અને આણાં જાંબૂરી ગુલદાવરીનાં હુલો ચુંટવા લાગી.

આવેલી તક ફરી વાર નહિં મળે એટલે જવા ન હેવી તેવો વિચાર કરી, લીલાબેન ઉપર્દ્યા ચટક ચટક તેનાં ફળિયામાં.

"આ જોને, મારું બારણું ભૂલમાં બંધ થઈ ગયું અને હું બહાર લટકી રહ્યી. ભારે થડી!"

પેલી અંગ્રેજમાં બોલી, "Hi, sweetie, this is a surprize!"

"તો હવે મારે શું કરવું? મારી પાસે દીકરાનો ફોન છે પણ તે પણ ધરમાં રહી ગયો છે. ફીન કેમ કરવો અને કર્યાં?"

પાડોશણને ફીન શબ્દ સમજાણો. "honey, I don't understand a word of what you are saying except that you have a problem with your phone! Wanna use mine?" ત્યાં તેની નજર લીલાબેનના હુંદવાતાં શરીર પર ગઈ. "Oh, you are freezing! No wonder! You are not used to this. Why not wear a sweater when you are out of the house?"

લીલાબેનને થયું કે આ છે તો મીઠી પણ એક અક્ષર સમજાતો નથી. તેને સમજાવવા વાત આગળ ચલાવી. બગલમાંથી ટપાલની થપ્પી કાઢી દેખાડી. એક હાથ ટપાલના ડબા તરફ ચીધી. "ટપાલ લેવા ગઈતી. દીકરીના કાગળની વાટ જોતી હતી તે તેના વિચારમાં મન પરાવાયેલું અને સરતચૂકમાં બારણું બંધ કરી દીધું અને ફસાણી. હવે હું શું કરું?"

પેલી બાઈ હસીને બોલી, "I still don't understand you. You went to get the post and then what happened?"

'કેમ સમજાવવું? માર્શિલ લો જ હાથ લેવો પડશે.' લીલાબેને પેલી બાઈનું બારણું પકડી પોતાના ધર બાજુ ખેંચી. પેલી થોડી અકળાઈ તો પણ જરા હસીને કહે "All right, all right, I am coming. Where are you dragging me? I have things to do and I am getting late..."

ધરના બારણા આગળ જઈને ડંડા પકડી હયમચય્યો. "જો બંધ થઈ ગયું. અંદર કેમ જાવું? આ દેશમાં સાણું બંધુ ઓટોમેટિક. અમે તો કુંની વગર ન તો બારણું ખોલી શકીએ ને ન બંધ કરી શકીએ. એટલે આવી રીતે સાલવણાં નો થાય."

પેલી બાઈને હવે બંધુ ગુજરાતી સમજાઈ ગયું."Oh, you are locked out, Honey. I am so sorry I did not get it at all. Hmmmm...Well, let's get you warm first. Come inside my house. We will see what we can do... Come along."

લીલાબેન અચકાઈને ઉભા. પેલી બાઈ હસીને કહે,"Listen,you got the same problem that I have. You don't understand me either. How wonderful! O.K. let's try the time-proven technique..." તેણે લીલાબેનનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડ્યો અને તેના ધર બાજુ ખેંચ્યા. અભી આયા સમજ કે બીચ મેં.

"We must get introduced. My name is Joan. What is yours?"

લીલાબેન તેનાં મોં તરફ બાધાની જેમ જોઈ રહ્યા. જોને એક હાથ પોતાની છાતી ઉપર મૂક્યો. "I am Joan, Joan O.K.?"

"જોન તો છોકરાનું નામ હોય. મારા દીકરા સાથે એક માણસ કામ કરે છે તેનું નામ જોન છે. બાઈરીનું નામ પણ જોન હોય?"

"Not John, Honey. Joan."

"જોન?"

"Yes, that's right. Joan. What is your name?"" જોન આંગળી લીલાબેન તરફ ચીધી.

"મારું નામ લીલા, લી લા...."

"Leela? How sweet and simple. So easy."

"તું મારાથી નાની છો એટલે લીલાબેન કેવું જોઈએ, પણ કર્યાં રકજક કરવી? તું તારે લીલા કે તો ચાલશે."

ધરનું બારણું ખોલી જોન લીલાબેનને અંદર લઈ ગઈ. સોફા ઉપર બેસાડી એક ધાબળો આય્યો. તે શરીરે વીંટળાતા લીલાબેન ખૂબ જ રાહત અનુભવી.

"How about some coffee, Honey?"

કોઝી શબ્દ સમજાણો અને ગરમ ગરમ પીવાનો વિચાર ગોઈ ગયો. "હા ઈ કીક રહેશે....." પછી શબ્દભંડોળમાંથી છુપાયેલા શબ્દે માથું ઉચ્ચ કર્યું "ધસ, કોઝી, સરસ."

"Let me get it brewing. I will be back." એમ કહી એ રસોડા તરફ ઉપડી. એ બિચારી રસોડામાં એકલી કામ કરે ને હું બેઠી રહું તો ભુંડી લાગું એમ વિચારી લીલાબેન પણ શરીરે ધાબળો વીઠી પાછળ પાછળ ઉપર્દ્યા.

"You wanna see my kitchen? Come, come on," જોને આમંત્રયા. કોઝી મશીનમાં પાણી નાખી, ફિલ્ટર

ગોઠવ્યું. કોઈનો ભૂકો ભર્યો અને મશીન ચાલુ કર્યું. લીલાબેને રસોડામાં ચારે બાજુ નજર નાખી. માળી છે તો ચોખ્યી. રસોડું ચકચકતું રાખે છે.

લીલાબેને રસોડાની એક દિવાલ ઉપર ફોટો જોયો. શરીરમાં ગરમી આવી ગઈ હતી એટલે ઘાબળો સંકેલીને બાજુએ મૂક્યો અને ફોટો જોવા પાસે ગયા. એ એક ચૂંપ ફોટો હતો. ફોટામાંથી જોન તરત ઓળખાઈ ગઈ. એક હસતા ચહેરાવાળો ખૂબસુરત પુરુષ તેના ગળાની આસપાસ હાથ વીટીને ઉભો હતો. તેમની બાજુમાં બે પુરુષો અને વચ્ચે એક સ્ત્રી હતાં. એ ગ્રાની જરા ઉમર દેખાતી હતી. આગળાની હારમાં પગ આગળ એક લાપરવા બાળક ભાંખડભરિયા બેહું હતું અને એક રમકડાનો સ્વાદ માણસો હતો. બાજુમાં બે પાંચ-છ વરસના બાળકો ફોટો પડાવવા જિલાખિલ હસતાં ઉભા હતાં.

જોન આવી. "This is my family. This is Tom," ત્યાં ના વર સામે આંગળી મૂકી, "He is my husband. You understand?" અવાજમાં પ્રશ્નાર્થ સંભળાયો.

"હા, એ તો સમજ ગઈ એના હાથ ક્યાં પડ્યા છે તે જોઈને જ."

"This is my father." એક માણસને ચીંધ્યો. એક હાથ પોતાની છાતી ઉપર મૂક્યો. "This is Tom's father." બીજા માણસ ઉપર આંગળી મૂકી અને પછી તેને સરકાવી વચ્ચેની સ્ત્રી પર મૂકી, "This is Tom's mother."

"ટોમના માબાપ જોયા, તારો બાપ જોયો, તારી મા ...?" જોનને કુછ સમજ પડી ન હોય તેવું લાગ્યું. "તારી મા, મધર ક્યાં?" જોન તરફ આંગળી ચીંધી.

"ઓહ," મોઢા ઉપર વિખાદની છાયા છવાણી. "She died two years back" હવે ન સમજવાનો વારો લીલાબેનનો આવ્યો. એ પ્રતિતી થતાં જોન બીજો માર્ગ કાઢ્યો. "She went to heaven." આંગળી ઉચ્ચી કરી છત સામે જોયું. "She died in 1994. Two years since she left." બે આંગળી બતાવી.

એક પળમાં ખ્યાલ આવી ગયો અને લીલાબેનને પાંચ વર્ષ પહેલાં થયેલ પોતાની માના સ્વર્ગવાસની યાદ આવી. જોને અભરાઈ ઉપરથી એક ફોટો ઉતારી લીલાબેનના હાથમાં મૂક્યો. પોતાની છાતી ઉપર હાથ મૂકી બોલી "My mother" આંખોમાં જગ્ઝળીયા આવી ગયાં.

એ જોઈ લીલાબેનની આંખો ભીની થઈ ગઈ. "મારી મા... માઈ મધર" પાંચ આંગળા દેખાડી બોલ્યા, "પાંચ વરસ પહેલાં છોડી ગઈ. હજુ પણ અવાર નવાર યાદ આવે છે અને મન ભરાય જાય છે. એટલે સમજ શરું હું." બહુજ સ્વાભાવિકતાથી જોનની આંખોમાં પડું પડું થતાં આંસુઓ લુછવા સાડીનો પાલવ ઉચ્ચો કર્યો.

"Oh, Honey, thank you. I have some tissue here." કલી ટિશ્યુની એક બોક્સ ધરી. એક ટિશ્યુ લઈ પોતાની આંખો કોરી પાડી. લીલાબેન પોતાની આંખો લૂછી. અને વિષય બદલવા દિવાલ પરના ફોટો તરફ વખ્યાં, બાળકો તરફ આંગળી ચીંધી.

જોન એકદમ સ્વસ્થ થઈ ગઈ. "This is Roby, he is seven years old." એક પંજો અને બીજા બે આંગળા રજૂ કર્યા. "This sweetie is my daughter Liz, who is almost six. This is the baby of the family, Bill. He is two." બે આંગળીઓ. બધાં નામો એકેક બજ્જે વાર ભાર મૂકીને બોલી અને લીલાબેન સાથોસાથ પોપટિયા ઠુકાર કરી યાદ રાખ્યાં.

"મોટા ... સ્કૂલે ગયા હશે?" લીલાબેન રોજ તેમને સ્કૂલે જતાં જોતાં. "નાનકો ક્યાં?" એક આંગળી બિલ પર ચીંધી, એક પંજાની આંગળીયોનો પંખો બનાવી પુછ્યું.

જોન હસીને બે હાથ એક બીજા સાથે બીડી એક ગાલ પર રાખ્યા અને એક વાળી માથું એકબાજુ ટાળ્યું. "He is asleep. Upstairs in the bedroom." ઉપર આંગળી કરી.

લીલાબેન પોતાની દીકરીનો વણવાંચેલો કાગળ યાદ આવ્યો. કાગળની ખખીમાંથી શોવી જોનને આખ્યો. "મારી દીકરીનો કાગળ છે. દેશમાંથી. ઈરીયા." જોન નવા દેશની ટિકિટો જોવા કવર હાથમાં લીધું. પાંચ છ ટિકિટો લગાડેલી. લીલાબેન બે આંગળીઓની સંજ્ઞાથી કાતરની માગણી કરી. જોન કહ્યું, "You want scissors?" ઉભી થઈને ખાનામાંથી કાતર લઈ આવી.

ત્યાં કોઈ મશીને એક બાળકની જેમ બડબડિયા બોલાવતાં ધ્યાન ખેંચ્યું કે પોતાનું કામ પુરું થયું છે. જોન ઉભી થઈ કોઈ લેવા ગઈ. લીલાબેન બહુ સફાઈથી કવરની એક બાજુએથી જીણી પર્ચી કાપી કવર ખોલ્યું અને અંદરથી એક બે-ત્રાણ પાનાંનો કાગળ અને તેમાં વિટેલા ત્રાણ ફોટા કાઢ્યા.

જોન એક ટ્રેમાં કોઈ પોટ, બે કપ, સાકરની કટોરી, દુધનો નાનો પોટ, એક રકાબીમાં થોડી કૂકીઓ અને બીજી રકાબીમાં એક લલચામણો કેઈકનો મોટો ઢુકડો હતાં. ભારોભાર દુધ રેડીને કાળી કોઝીને ઉજળી કરી, ૪ ચ્યામચી સાકર બખાકાવી કોઈ કંઈ ભાવે એવી કરી. જોન તો આશ્રયથી જોઈ રહી. પણ પહેલો ધુંટો ભરીને લીલાબેનના મોં પર જે આનંદ જોયો ત્યારે આટલી બધી સાકર નાખવાના ચુનામાંથી મનમાં માર્ફી આપી. લીલાબેન ખાંડ અને દૂધ તેના તરફ ધક્કેલ્યા. "No, I like black coffee. And I have to watch my weight so no sugar. Thanks. Try my cake." કહી કેઈકની ખેલટ લીલાબેનની સામે ઘક્કેલી. એક ચ્યામચીથી કેઈકનું એક ગબસ્યુ મોંમાં મૂક્તાં જ તે સફરજનની સુંગંધી મધમધતું, મોઢામાં જ ઓગળી ગયું. અંગૂઠો અને તેની બાજુની આંગળીનાં ટેરવાં મિલાવી એક વર્તુળ બનાવી લીલાબેન જોનાં કેઈકની પ્રશંસા વ્યક્ત કરી. "વાદ, વાદ, સરસ"

જોન પડ્યો પાડ્યો "Wah?" ...good?

"ધેસ, ગૂડ, વાહ, વાહ ... ગૂડ ગૂડ!"

"Thanks, Lila. May I look at the pictures you got." ટ્યાલમાં આવેલા ફોટો સામે તેણે હાથ લંબાવ્યો.

લીલાબેન પહેલો ફોટો દેખાડ્યો તેમાં તેની દીકરી અને બોળમાં બેઠેલા બાબલાનો હતો. "માઈ ...." દીકરીને શું કહેવું તે ન સમજ પડી. દિવાલ પરના ફોટો સામે આંગળી ચીંધી તુક્કો કર્યો, "માઈ લિઝ."

એક કાણ થંભીને જોન બોલી, "Oh, your Liz, I know. Your daughter, daughter. Yes, I follow. Very pretty!" જોન અંગુઠા આંગળીની મુક્રાનું અનુકરણ કર્યું. "What is her name?" સમજ ન પડી. જોન જૂદી રીતે મુક્કું. "I am Joan, you Lila, she?" આંગળી ચીંધી લીલાબેનની દીકરી સામે.

"હાં, એનું નામ ઉમ્મી."

"Urmi?"

"ધસ, આ બાબલો અંકુર."

"Wah." જોન હિન્મત કરી અને બસે ખુખુદાટ હસી પડ્યા.

બીજો ફોટો લીલાબેનના વરનો અને જમાઈનો હતો. "આ માઈ..." મુંઝાયા. જોન વારે ઘાઈ. "Your husband?"

"યસ, માઈ હસ્બન્ડ. સુવિર, નેમ સુવિર."

"Good, and this is Urmi's husband?"

"યસ, ઉર્મિ હસ્બન્ડ." ઘડ બેઠી ગઈ કે જ લગાડવાથી નો, ની તુ, ના થાય છે અને ને બદલે એન્ડ બોલે છે. હવે અંગ્રેજની ઓશી તેણી! વાંધો નહિ!

"એન્ડ અંકુર ફાધર!" જોનની આંખોમાં એક સમજણ અને એક આપાર સંતોષ, પ્રશંસા જોયા.

"Lila, you are all right. You are just all right, Honey!"

નાનો ઉઠીને આવ્યો ત્યારે જોને તેને માટે હુધ અને કૂકી ધર્યા અને લીલાબેનની ઓળખાણ કરાવી. "See, this is Lila, my new friend and the next door neighbor. She has a grandson your age. She will show you the photos once you have finished your cookies."

લીલાબેન કહે, "જો અમારા અંકુરને હું છાપામાંથી એક ટોપી બનાવી આપતી હતી તેવી તને બનાવી દઉ?"

"Mom, she speaks strange. Doesn't she?"

લીલાબેન બાજુમાં પડેલા એક છાપા તરફ ચીંધી કહ્યું, "જૂના પેપર છે? કાપી શકાય તેવા?" બાજુમાં પડેલી કાતર લઈ આંગળીઓમાં ચડાવી કાગળ કાપવાની ચેષ્ટા કરી.

"You want papers to cut? I will get you some." ક્યાંકથી જૂના છાપાંઓ લઈ આવી અને લીલાબેન સમજણ રજુ કર્યા. લીલાબેન એક છાપું ટેબલ ઉપર પાથર્યું તેમાંથી એક મોટો ઓરસચોરસ કટકો કાચ્યો. ઘડીઓ વાળીને એક પણમાં ન્રિકોણીયા ટોપી બની ગઈ. ટોપી ખોલીને બિલના માથા પર પહેરાવી દીધી. બિલને હવે સમજ પડી. બાથરમમાં જઈને પોતાનું મોહું જોઈ ખુશ થયો. "Hey, mom, she is neat. This is great! Thanks, Lila."

"લીલા નો કહેવાય, લીલાબેન. સમજયો? લી-લા-બે-ન!"

જોને અવાજમાં ઠપકો સંભળાયો. ઘડ બેઠી. જોને બિલને સમજાયું, "See, you call my friend Dorris Mrs. Robinson and not Dorris. You must call Lila, Lilaben, O.K.?"

"O.K.?"

"Sorry, mom. Thanks, Lilaben."

લીલાબેનનું મોહું માલપુવા ખાતા હોય તેવું થઈ ગયું.

નિશાળેથી રોબી અને લિઝ આવી ગયા. તેમને પણ લીલાબેન ટોપીઓ બનાવતા શીખડાયું. પછી જૂની યાદ તાજ કરી, પોતે નિશાળમાં કાગળમાંથી અરોપણેન બનાવી ઉડાડતાં તેવાં એરોપેન બનાવ્યા. કાગળની હોઠીઓ બનાવી ટબમાં પાણી ભરી તરાવતાં શીખડાયું.

અને ત્યાં સાંજે, દીકરા અને વહુનો ઘરે આવવાનો સમય થઈ ગયો. જેવો તેમની મોટરનો અવાજ આવ્યો કે ઉભા થયાં. "જો આ લોકો આવી ગયાં. લે હવે તું પણ મારા ઘરે આવજે હો?" એક આંગળી જોન તરફ ચીંધી અને પછી આંગળી પોતાના ઘર બાજુ દર્શાવી.

જોને હાથ મિલાવીને, "Good bye, see you Lila."

છોકરાંઓએ પણ હાથ હલાવી આવજો કર્યું. "Bye, Lilaben..."

ઘરે જઈને દીકરાને અને વહુને મરકતાં મરકતાં આખા દિવસની કહાણી સમજાવી. એક પક્ષી વાત સાંભળીને દીકરાને અને વહુને પૂરી

સમજ પડી નહિ કે આ બજેનું ગાંધું કેવી રીતે ચાલ્યું હશે. આજનું રાંધવાનું તો ખોરવાઈ ગયું હતું એટલે સંકટ સમયની સાંકળની જેમ પિઝાને શરણ થયા.

લીલાબેન સાંજના એક ખુણામાં બેસી, દીકરીને કાગળ લખવા બેઠા. "જો મારે એક અમેરિકન બહેનપણી થઈ છે. આજે મેં આખો દિવસ તેના ઘરે કાઢ્યો. કાલે તેને પકડીને અહિ લઈ આવવાની છું. તેને પણ આપણી વાનગીઓ ચખાડીએ ... મારાથી નાની છે તો ય મને લીલા કહે છે. બહુ જ મિઠી છે એટલે સારું લાગે છે. અમે તો કેટલી વાતો કરી. ઈ અંગ્રેજમાં બોલે પણ આપણને, ભાવનગરના માણસને નવી ભાષા શીખતા કરી વાર નો લાગે. ડમણા ગોટપીટ આવડી જશે.

"બિચારીની માં બે વર્ષ પહેલાં

લેવડ દેવડ

કિશોર રાવળ

એક જમાનામાં કાચબાની જેમ વઠવાણ એક કિલ્લા પાછળ ઢંકાઈને વસેલું હતું. સાત દરવાજાઓ બંધ કરો એટલે ગામમાંથી બધું આવનજીવન બંધ. આજે જયારે કોઈ ચડી આવવાની બીક નથી ત્યારે જે રહ્યા છે તે દરવાજાઓ બંધ કરી શકાય તેવી સ્થિતિમાં નથી. બહુ વર્સીવધારો નથી થયો એટલે હજુ મોટા ભાગનું ગામ તો કિલ્લામાં જ સમાયેલું છે.

તમે ઉતાવળા હો અને ચટપટી લાગી હોય કે જટ કહો શું થયું તે એક સૂચન કરું કે તમે વાંદેશ્રીના ચોક સૂધી કૂદકો મારો. પણ મારી જેમ તમને વાતીમાં ટહેલતાં ટહેલતાં દાખલ થઈ રહડવું ગમતું હોય તો ચાલો મારી સાથે ઘોળીપોળથી.

ઘોળી પોળ

તમે ભોગાવો નહીનો પૂલ ઓળંગી ઘોળીપોળના તેલામાંથી દાખલ થઈ ન સીધા ઉપડો તો રસ્તો ફંટાય. જમણો ફાંટો વોરાવાડી દરબારગઢ લઈ જાય અને ત્યાં જમણા ઉપડો તો માધવાવાની બાજુમાંથી લખ્યોળના તેલાની બાર કાઢે. સાંધું દેખાય સ્ટેશન. વોરાવાડ ન લેતા ઘોળીપોળમાં આગળ જાઓ તો શાકબજારમાંથી પાંશરા શિંધાળીપોળને તેલે કાઢી મૂકે. ત્યાં પાછા ભોગાવાના દર્શન થાય.

ઘોળીપોળથી વોરાવાડ જાઓ અને દરબારગઢ પહેલાં જમણા વળો મુખ્ય બજારમાં તો ઢેઠ ખાંડીપોળના તેલે નીકળાય. વચ્ચે વચ્ચે અવનવા દ્રષ્ટો જોવા મળે.

સાંકરી શેરી વાંકી ચુંકી જાય, વચ્ચે થોડી હુકાનો આવે પણ મોટા ભાગનાં તો એક બીજાને અડકીને ઉભેલા ઘરો. જતાં જતાં મનસ્તી

ગાયોને તારવતા જાઓ, પુંછડા આમળતા જાઓ, બે બાજુ કોઈ ઘરના ઓટલા ઉપર બેસ્થિને સિનિઅર સિટિઝનો આ ઉનાળે ભોગવામાં પાણી સૂક્ષ્માશે તેની ચર્ચા કરતા હોય કે પેલા ખાપરા-કોડિયા ડિસિન્જર અને નિફસને વિઅટનામમાં જીકાજીક શરૂ કરી છે તેને કેમ પરચો દેખાડવો તેની યોજનાઓ ઘડતી હોય. કોઈ ઓટલા ઉપરથી એક છોકરો ઉભો ઉભો રાહત મેળવતો હોય અને તેની વાછટમાં મરક મરક થતો નાનો ભાઈ દાતણનો ડોયો મોંમાં નાખી બેઠો હોય. બકરીનાં બે બચ્ચા માથાં ભરાવી કોણ જાણો કઈ મિલકતનો જગડો કરતાં હોય તે ખબર ન પડે.

નાની નાની છોકરીઓ છાણા માટે ગાય ભેંશનાં પોદણા માટે પડાપડી કરતી હોય તેમાં માલ જમીન પર પડી ધૂળવાળો થાય તે પહેલાં જીવી લેવાની તહીફી બોલે તે જોવા જેવું દૃષ્ય હોય છે.

રસો જતાં કોઈના ઘરમાં આરતી થતી હોય, કોઈને ત્યાં બહાર શેરીની ધૂળમાં વાસજો મંજાતાં હોય. એ પંદર મિનિટની મજલમાં ત મને થાય કે આ મુખ્ય ગલી આવી ભૂખડી બારસ હોય તો ગામમાં શું બળ્યું હશે. બહાર નીકળતા એક લાશકારો કરો કે માંડ ધૂટ્યા અને મોકળાશ અનુભવો. હડી કાઢીને સ્ટેશને જઈ પહેલી ગાડી પકડો-અને ગામની એક અમૂલ્ય લક્ષણિકતાથી અજ્ઞાત જ રહો.

આ ગામમાં થોડા દિવસ કાઢો તો એક લખ્યા વગરના, કચ્ચા વગરના એક શિષ્ટાચારનો જ્યાલ આવે, જેના પરિણામે ગરીબમાં ગરીબ માણસો પણ તેંકું ઉચ્ચ રાખી ગર્વથી ચાલતાં હોય છે. ગરીબી અહિ જીવનની વાસ્તવિકતા રહે છે પણ શરમાવા જેવી વસ્તુ રહેતી નથી.

લોકો બપોરના કોઈને મળવા જાય તો જતાં વેંત જ કહે, "ધણા દિ" થી તમને મળવા વિચારતી હતી. આજે જોવાં ખાતાં જબકી ને થયું કે હાલ જઈ આવું. એક ખાલો ચાં બનાવી ઉંઘ ઉડાડી અને નીકળી આવી." એમ કહીને જગ્માનને ઘરપત આપે કે ચાં-બા બનાવવાની જરૂર નથી. ટાપાલી બધાના પોસ્ટકાર્ડ વાંચે અને અંદરની બધ્યી માહિતીથી વાકેફ હોય અને જરૂર પૂર્તી પાડોશીઓને પહોંચાડે. "પેલી મંજૂરીને આ મહિને દીકરાએ મનીઓર્ડર નથી મોકલાવ્યો. બિચાડી મૂજાતી હશે કે શું ખાઈશ." પછી પાડોશીઓ વારા કાઢે.

"આ જો, આજે મારે ત્યાં શિહોરથી મેમાન આવવાના હતા તે છેલ્લી ધીરીએ પેલો મામદો ઘોડાગાડીવાળો ગાડ પાસેથી સંદેશો લાવ્યો કે ઈ નથી આવવાના તે મારા રોટલા રજ્યા. ઉનાળાના ઉતરી જાય તે મને થયું કે તમને પોંચાયું." રોટલા મૂક્તા જાય, હારે ઉભરીમાં શાક ને ટબૂરીમાં પણ મૂકી જાય.

કોઈ કહે કે "મેં તાજાં ડેબરાં કરી મુક્યાં. મને એમ કે ઠેરે એટલે ગરવામાં ભરી શીકી ચડાવું. ત્યાં કોઈ બળ્યું ખડકી ખુલ્લી મૂકી ગયું અને બકરી ધૂસી ગઈ. સારું થયું કે પેલા નેમચેંદભાઈના વનુનો તોળો પહેલો ગયો અને બકરી એડે ઈ પહેલાં થેપલાં જેંચી લીધાં. પણ અમારે તો ઈની ઈ મોકાણ રહી. વાણિયાનો લાથ એડે એટલે અમારા બામણથી નો ખવાય એટલે હું લઈ આવી કે તમેને ખપશો..."

સૌ પોતપોતાની શક્કિત પ્રમાણે પાડોશીઓનો જ્યાલ રાખતા રહે. પાડોશીનું આતલું જ્યાલ રખાતું હોય તો કુટુંબના માણસો કંઈ અદકાં લાગે? કુટુંબની લાગણીઓ પણ એવી જ. એક બીજા માટે મરી પડે!

વાધેશ્વરીનો ચોક

ધોળી પોળમાં દાખલ થઈ પહેલી ગલીમાં જમણા જાઓ તો વાધેશ્વરીનો ચોક આવે. ત્યાં જમણી બાજુ વાધેશ્વરીનું મંદિર સમય હોય તે જોવા જેવું છે. ત્યાંથી થોડાં જ આગળ જઈ જમણા બારી રસે જાઓ પાછી ભોગવો મળે. દરવાજા બહાર રદ પગથિયાં ઊતરો એટલે ગામ

ફરતો રસ્તો અને બીજા છબ્બીસ પગથિયે ભોગવાનાં પાણી! સામે કાઠે હનુમાનની દેરી.

દરવાજા બહાર નીકળી શહેર ફરતા રસ્તા પર તાબે વળો તો થોડા અંતરે તમને નદી અને ગઢ વચ્ચે એક લીમડો દેખાશે. લીમડા નીચે એક છાપરી, છાપરી નીચે ઓશરી. ઓશરીમાં એક બાજુ બે માટલાવાળું પાણિયાં અને બીજી બાજુ એક ચૂલાળું રસોડું. અંદર એક ઓરડી અને તેમાં બીજી ઓરડી. ગાર-માટીની દીવાલો, અર્ધી છાપરી પર પતરાનું અને અર્ધી ઉપર એષેસ્ટોસનું છાપરું. ઘરની બહાર ગીશ ફૂટ ઓરસ્યોરસ એક ફળીયું અને ફળિયામાં કરેણ, ગલગોટા અને થોડાં ટિકીનાં ફૂલ.

આ ઘરમાં જમ્કુ ડેશી મહાલે. ઘર ચોખ્યું ચાશાક રાખે. આજો દિ' કંઈ આપટ્યુપટ કરતી રહે અને ભજનિયા ગાતી જાય.

આખા ગામને ખબર કે ગયા વર્ષે જમ્કુનો એફનો એક દીકરો કરપીણ રીતે મરી ગયેલો એટલે જમ્કુને અહિથી મન ઉતરી ગયેલું. બધાને કહેતી ફરે કે હું આ ઘરનું કોઈ ઘરાક મળે એટલે જાગ્રા કરવા ઉપરી જાઉ. પણ ઘરાક મળવા જોઈએ ને? ડેશી કહે કે રૂપિયા દસ હજારથી એક પાઈ ઓછી ન લઈ અને ગામના લોકો ખડખડ હસે કે, "ડેશી, આના ચારશે ઉપજે તો પણ નસીબદાર." જમ્કુ એમાં અફર. દસ હજાર પૂરા જોઈએ.

એક દિવસ બપોરે, જમ્કુ ડેશી ઓશરીમાં બેઠા દાણા વીણતાં હતાં ત્યાં એક મેમાન આવ્યાં. પદછંદ કાયા, હસતું મોહું, માથે તાજી કપાવેલી બાબરી વ્યવસ્થિત રીતે તેલ-ધૂપેલ નાખી ઓળેલી, "માર કટારી મર જાના" જેવી અણીદાર મૂછો, ઈસ્ત્રીબંધ ખમીસ અને ભુંન પાટલૂન, ચમચમતા જોડા!

"કાં ભાઈ, કોનું કામ છે? ભૂલા પડ્યા લાગો છો." જમ્કુએ હાથની છાજલી કરી ઉચ્ચે જોયું.

"ભૂલો તો કંઈ નથી પડ્યો. જમ્કુ માશી તમે જ ને?"

"હા ઈ તો હું આ બેઠી. પણ તમારી કોઈ ઓળખાણ નો પડી?"

"ન જ પડેને. તમે મને નો ઓળખો. મારું નામ તખુભાઈં, ત ખતસિંહ મુંબઈથી આવું છું."

"બેસો, બેસો." જમ્કુ ડેશીએ બાજુમાંથી એક આસનિયું ખેંચી પગથિયાની બાજુમાં ગોઠયું. તખુભાઈ પાટલૂનની ઘડીઓ સાંચયિને જરા પણ સૂગ કે અકળામણ વગર તેની ઉપર બેઠા.

જમ્કુ ડેશી ઉભા થયા. માટલામાંથી એક ડેયાથી એક પાલાવામાં પાણી ભરી તખુભાઈને આપ્યું. તખુભાઈ પાટલૂનની ઘડીઓ સાંચયિને જરા પણ સૂગ કે અકળામણ વગર તેની ઉપર બેઠા. હું વધવાણમાં આવીને રહેવા વિચારણ છું અને મને તમારી જગ્યા ગમી ગઈ. સામે નદી, ગામથી થોડું દૂર, પૂર્વ મુખી. સવારે લિંગકે બેસી તડકો ખાયો, સાંજના ફરજિતી હવા ખાતા બેસો. મને આ—"

"જુઓ માશી," તખુભાઈએ વાત શરૂ કરી. "મેં સાંભળ્યું છું કે તમારે આ ઘર વેચવાનું છું. હું વધવાણમાં આવીને રહેવા વિચારણ છું અને મને તમારી જગ્યા ગમી ગઈ. સામે નદી, ગામથી થોડું દૂર, પૂર્વ મુખી. સવારે લિંગકે બેસી તડકો ખાયો, સાંજના ફરજિતી હવા ખાતા બેસો. મને આ—"

"જુઓ ભાઈ, તમે આવ્યા, મુંબઈવાળા, તે તમારો મારે ખોટો સમય બગાડવો નથી. હું ઘર છોડી જાત્રાએ જવાની છું અને કાશીએ જઈને. રહેવું છે. હું દસહજારથી ઓછા લેવાની નથી-મને ન પરવાડે. એટલે એમાં કંઈ ફાવે તેવું ન હોય તો લુગાં ખંખેરીને ઉભા થઈ જાઓ. વઢવાણમાં બીજી સસ્તા ભાવની ઘડી જગ્યા મળી રહેશે—"

"અરે, તમે બહુ અધીરા થઈ ગયા. મેં પૂછપરછ કરી છે અને તમારો ભાવ હું જાણું છું. જૂઓ." કહી તખુભાઈએ ખમીસની અંદર હાથ નાખી બંડીના ગજવામાંથી એક કવર કાઢ્યું અને સાથે થોડા કાગળિયા પણ કાઢ્યા. "આ જૂઓ, દસ હજાર ગણી લો પાકા." એ પેકેટ જમકુ તોશી સામે ધર્યું. "મારું કામ ચોક્કસ. જગા પસંદ પડી એટલે તપાસ કરીને પૈસા લીધા, અહિના નરભેરામ વડીલ પાસે આ કાગળિયાં પણ કરાવી લેતો આવ્યો. બે સાંશીને બોલાવી નીચે અંગૂઠી મારો અને સાંશીની સહી કરાવો એટલે આ પૈસા તમારા અને ઘર મારું. પછી બે ચાર અઠવાદિયામાં તમને જ્યારે અનુકૂળ પડે ત્યારે ઘર સોંપો અને આનંદથી જાત્રાએ ઉપડો. બોલો, શું કહો છો?" પેલું કવર જમકુ તોશીના હાથમાં મૂક્યું.

બીતાં બીતાં તોશીએ લીધું. અંદર સો રૂપિયાની નોરોની થપ્પી નીકળી. "સો નોટ છે એટલે દસ હજાર પૂરા. બોલો ગણી દેખાનું?"

તોશીએ થપ્પી બહાર કાઢી. આટલા બધા પૈસા જોઈને થોડા ડઘાઈ ગયા. વિસમય અને સાથે થોડી બીક દેખાતાં હતાં. પગની પલાંઠી મારી. થપ્પી નીચે મૂકી. પછી નોટ ગણવા લાગ્યાં. "એક, બે, ત્રણ..." મૌમાં આગળિયો નાખી વારે વારે થુંકથી ભીની કરતાં જાય પણ સો સુધી પહોંચ્યા ખરા. "પૈસા તો બરોબર છે." પેકેટ લઈને જરા આગળ નમ્મા અને કુલા નીચે દબાવી દીધું. "લાવો ક્યાં અંગૂઠો મારવાનો છે?"

તખુભાઈ હસી પડ્યા. "એ તો દેખાનું, પણ બે સાંશી જોઈશે તનું શું?"

"આ થોડા આગળ જાઓ તો ખાંડીપોળ પહેલાં સ્વામિનારાયણનું મંદિર છે તેની બાજુમાં પીળીમાટીનું ઘર છે. ત્યાં જઈને કહો કે ન્યાલયંદને જમકુ બોલાવે છે એટલે તાબદોબ આવશે. તેને જ કહેજો ને કે બીજા કોઈને પણ લેતા આવે. મારું નામ દેજો."

તખુભાઈ ઉપર્યુક્ત જરા એટલું પેકેટ સંતારી આવ્યાં.

થોડી વારમાં તખુભાઈ ન્યાલયંદને અને તેના પાંડોશીને લઈને આવ્યા. તખુભાઈએ પોતાની પેન કાઢી તેની ટાંકને ઉંધી કરી જમકુ તોશીના અંગૂઠે શાહી લગાડી, અંગૂઠો પેલા કાગળિયા પર દાબી રૂઠી છાપ પારી. બે સાંશીઓએ સહી કરી. "જમકુ તોશી, હવે તો તમે ઉપર્યુક્ત હો. થોડા હિન્દાના મેમાન. જાત્રાએ જતાં પહેલાં મળતા જજો, સાવ ભાગી નહિ જતાં, હો?"

"એમ હોય કાંઈ? હું તો જગતિયું કરી જઈશ. મારી પાછળ કોઈ કરવાવાળું નથી એટલે હું ગામ જમાડીશ ને પછી જઈશ. મારે જ કરવું રહ્યું." એ બે ગયા એટલે તખુભાઈ પણ કાગળને ઘરી કરી ઉભા થયા.

"એમ નો જવાય! ચા પીને જાઓ. મારા સમ! પછી મળીએ નો મળીએ." એમ આગ્રહ કરી બેસાર્યા. જમકુ તોશીએ સગડી ખંખેરી, કોલસા ભર્યા. એક છાંણું બાંગી તેનું ચોથિયું ધાસલેટમાં બોળ્યું. પેટી લઈ ને દિવાસીની ચાર વખત છુસ છુસ કરી ઘરી, સણગાવી, છાણાને ભડકે કર્યું અને સગડીના પેટાળમાં વાંકા વળી ગોઠયું.

"મારો દીકરો બે વરસ પહેલાં ધણા વખતે પાછો ઘરે આવ્યો ત્યારે અમે ભેણા બેસીને ચા પીતાં." જમકુ તોશીએ તપેલીમાં પાણી ભર્યું, દૂધ નાયાં, તપેલી સગડિયે ચાવી. ચાર ચમચી સાકર નાખી અને એક આંગળી ફેરવી ઓગાળી. પછી વાતનો દોરો આગળ ચાલ્યો.

"ઈ બચારો મુંબઈથી હાંફળો ફાંફળો બપોરની ગાડીમાં એક પતરાની બેગ લઈને આવ્યો. આવીને સીધો અંદરની કોટીમાં ભરાઈ ગયો મને કે' કે કોઈને કે'તી નહિ કે હું આંઈ છું. બચાડાને કંઈ મૂંજવણ હોય તેમ લાગ્યું. કાંઈ વાત નો કરે અને અંદર પૂરાઈ રે'.

"સવારના વે'લો નહીંએ લોટો લઈ પહોંચી જાય. અંજવાળું થાય ઈ પે'લા ન્હાઈ ઘોઇને આવી જાય અને પેલી કોટીમાં પૂરાઈ જાય. એક હિ' મારી પાસે કોટાળી માગી. મારી પાસે તો કાંઈ નો મળે તો બીજે દિવસે નદીએથી આવ્યો તો એક તીકમ લેતો આવ્યો.

"અંદર જઈને ઘૂસી ગયો. કાંઈક ખોદવાના અવાજ આવે. સાંજના અંધારે બહાર આવે તો નકરો ઘૂળ ઘૂળ. હું પૂરું કે,' શું માંડયું છે?' તો કંઈ બોલે નહિ. મને પાંચસો સપિયા આપી રાખેલા. મને કે' તનું તારે જલ્સાથી રે'. પૈસા માટે કંઈ મુંજાતા નહિ.

"ગીજે દિવસે મને કે' કે એક સીમેટની કોથળી લાવી હે. તો બાજુવાળા ધનિયા પાસે ઈ મગાવી દીધી. પાછો અંદર ઘૂસી ગયો અને દાફુંક, ટાકડુંક અવાજ શરૂ થયો."

ચા ઉકળવાની શરૂઆત થઈ. એક બે ઉભરા આવ્યા પછી બે ચમચા ચા નાખી, છીબું ઢાંકી તપેલી બાજુએ મૂકી. બે કોકરના ઘાલા અંદરથી લઈ આવ્યા. નાની મોટી સાઈઝના કાણાવાળી ગરણીની અંદર એક ચાના ડાઘાવાળો કપડાનો કટકો પાથર્યો. વાત આગળ ચાલી.

"મેં એની કોટીમાં નજર નાખી. બદ્ધું ચોખ્યાં ચણાક. સાથે લાવેલી પેલી બેગ ક્યાંય દેખાયી નહિ. મને કે' કે મા, હવે કંઈ ચિંતા નહિ. હું થોડા દિવસ બહારગામ ઉપરી જાઉ છું. એક મહિને પાછો આવીશ. પછી આપણો હારે જાત્રા કરવા જાણું. તને બધે ફેરવીશ--કોઈને કહેતી નહીં કે હું અહિ આવીને રહી ગયો. હો?"

"મને મનમાં બળતરા થાય કે એને આટલો સંતાપ શેનો હશે. મને બાઈ માણસને કંઈ ખબર ન પડે એટલે હું મૂંગી રહી"

પછી જમકુ તોશી ઉભા થયાં. ઉપરની અભારાઈમાંથી એક નાનો ડાંબો ઉતાર્યો. "આમાં એલચી ભાવે ને? ભપકો થશો!"

તખુભાઈએ કચ્ચું, "રહેવા ઘો, કાંઈ જલ્ર નથી."

"અરે બે જ દાણા રહ્યા છે. ચાલો મારો દીકરો આવ્યો એમ માનીશ." ઉભામાંથી બે આખી એલચી કાઢી ચામાં નાખી, ચા નીચે બેસી ગઈ હતી. ગરણીથી ચા બે કપમાં ગાળી. એક કપ તખુભાઈને આવ્યો. "જરા, સાચવીને પીજો. ઠરવા દેજો, બહુ ગરમ હશે."

તખુભાઈએ ઘાલો મોઢે માર્ગો અને સ્લિસકારો બોલાવી હુંટડો ભર્યો અને તરત ઘાલો નીચે મૂક્યો. "હા, થોડી ઠરવા દેવી પડશે, દાય તેવી છે."

જમકુ તોશીએ વાત આગળ ચલાવી.

"બીજે હિ' સવારના નદીએ જ્યો. અંજવાળું થઈ ગયું, સૂરજ અધર ચુદ્યો પણ ઈ નો આવ્યો. દસ વાગે ઈબ્રાહિમભાઈ ફોજદાર બે પોલિસને લઈને આવ્યા. મને કે', 'જમકુ તોશી, માઠા સમાચાર છે. નદીમાં પેલી દેરી છે ને ત્યાં એક લોહીલુલાણ લાશ મળી.. એ કોણી છે તે ખબર ન પડી પણ પછી પેલો મંગળો સોની છે તે તમારા છોકરાને ઓળખી ગયો...'"

જમકુ તોશીની આંખોમાં આંસુ આવી ગયા. "મેં દીકરાના શબ્દો યાદ કરી કાંઈ ખબર જ નથી એમ જ કર્યું. મેં કોણું કે ઈ આંઈ ક્યાંથી હોય?

"થોડું રોઈ લીધું. ફોજદારે મારા ઘરમાં તપાસ કરી પણ કંઈ એંધાણ ન મળ્યાં. ખૂન થઈ ગયું, ખૂન થઈ ગયું એમ બે દિવસ વાત ઉપરી ત્યાં ખાંડી પોળને નાકે બે વાઘરીઓ ધારિયે ધારિયે જગડ્યા અને મારો દીકરો ગામને ભૂલાઈ ગયો.

"લ્યો ચા પીવો. મારે જરા ઠરવા દેવી પડશે અને તમે આવ્યા તે પહેલાં મૌમાં બજર ઘસી'તી તે કોગળા કરીને પછી પીશ.

"બે દિવસ પછી હું બહારથી ઘરમાં પાછી આવી ત્યારે આખું ઘર ફેંડાઈ ગયેલું કોઈ કંઈ શોધવા કમખાણ કરીને ગયેલું. મેં ધીમે ધીમે બધું પાછું ગોઠવી દીંહું અને કોઈને કંઈ કીધ્યા વગર પરી રહી.

તખુભાઈએ ચાનો ઘૂંટડો પીધો. "વાહ, સરસ છે ચા હો?"

જમકું ડેશી ખુશ થયાં. "હાશ, તમને ભાવી એટલે બસ. તમે પીંધું ને મારા કોઈ દીવા થઈ ગયા.

"તે હિ" મેં નક્કી કર્યું કે ઘરબાર વેચીને હું જાત્રાએ ઉપડી જાઉં. ગામને કીંહું કે ઘર વેચવાનું છે. તે આજે આટલે વખતે આ પત્તો ખાંધો અને તમે અભ્યાસલી મળી ગયા." તખુભાઈએ એક મોટો ઘૂંટડો બધ્યો.

"ગયે વર્ષ બે કૂતરાં હડકાયાં થયા. સૌને પણ્યે. બીજા તો દોડીને ભાગે પણ મારાથી કંઈ આ ઉમરે ધોડાય? હું દાકતર જટાશંકર પાસે ગઈ. મેં પુશ્યં કે આનો કોઈ ઉપાય ખરો?

"તો મને કે' કે ઉપાય તો થાય પણ તમારી આજુબાજુમાં બધા મિચ્છામિ દુખડમો છે. ઈ કકળી ઉંડે. મેં બાંહેઘરી આપી કે અનું નામ કોઈ હિ' નહિ આવે. એણે બિચાડાએ મને એક પડીકી આપી. દૂધમાં કાલવીને પાઈ દેવાની. બે મિનિટમાં ફેસલો. પણ કે' કે કોઈને કે'તા નહિ.

"લ્યો અડધો કપ." એમ કહીને પોતાનો અર્ધો કપ તખુભાઈના ઘાલામાં રેઝ્યો. પેલા ના ના કરતાં રહ્યા. તખુભાઈ જરા થાંભલીને ટેકો દઈ જરા નિરાંતવા જીવે બેઢા. મોં પર એક શાંતિ છિવાઈ ગઈ જાણે હાશકારો થયો હોય તેમ.

"મેં વિચાર કર્યો કે દીકરાની પેલી બેગમાં કાંઈ કિમતી વસ્તુ હશે જેના માટે મારા દીકરાને કોઈએ મારી નાખ્યો. ઈ લેવા પાછો આવશે ખરો."

તખુભાઈએ ડાબા હાથથી ખમીસના બટન બે ખોલ્યા અને જરા છાતી પર હાથ ફેરવ્યો અને પંપાળવા લાગ્યા.

"મને જેમ જ્યાલ આવ્યો તેમ ઈ ખૂનીને પણ જ્યાલ આવ્યો હશે કે ઈ માલ ઘરમાંજ દટાણો હશે. એટલે મેં નક્કી કર્યું કે જે હિ' મને ઘરનો મોં માંગ્યો ભાવ આપનાર મળશે તે હિ' મને ખૂનીનો પત્તો લાગી જશે!"

તખુભાઈ જરા ઊડા વિચારમાં ડેશી સામે જોઈ રહ્યા.

"મેં ઓલી પડીકી ખોલી બે એલચીના ખોખામાં ભરી રાખી તે આજે કામમાં આવી."

તખુભાઈને શરીરમાં કાણું પર્યું હોય અને બધી શક્કિત હોળાઈ જતી હોય તેવું લાગ્યું. ઘાલો હાથમાંથી પરી ગયો. હાથ લબડી પડ્યો. ત ખુભાઈ ડેણા ફાડી જોઈ રહ્યા.

"તમતમારે નિરાંત રાખો. તમને મારે મારા દીકરાની જેમ લોહાથી ખરડવા નથી. મારા દીકરાને કે'જો કે મા બહુ યાદ કરે છે અને જાત્રાએ જવાની વાત કરતાં હતાં. લ્યો, તમારી આંખો બંધ કરી દઉં?"

મકાઈના ગોટા

કોકિલા રાવળ

સામગ્રીઓ

કેટલું	માપ	વસ્તુ
૨૦	આઉસ	મકાઈ (ફોઝન)
૧	ચમચો	આદુ (ખમજેલું)
૪	કળી	લસણ
૧	ચમચી	મીંહું
૨	ચમચી	સાકર
૩		લીલાં, તીખાં મરચાં
૧/૪	ચમચી	હળદર
૧/૨	ચમચી	લાલ મરચાંની ભૂકી
૩	ચમચા	મેંદાનો લોટ
૧		ઈંહું *
૩	ચમચા	રવો
૧/૪	કપ	કોથમીર
		તેલ (તળવા માટે)

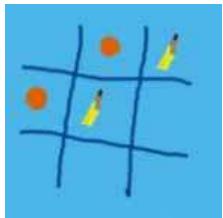
ઈંહુની ખાતાં હોતો તે ચમચા ચણાનો લોટ નાખી શકાય. બનાવવાની રીત

૧. મકાઈને ડિઝોસ્ટ કરો. પછી તેલ અને કોથમરી સિવાયની બધી વસ્તુઓ ભેગી કરીને કૂડ પ્રોસેસરમાં કે બ્લેંડરમાં વાટો. કોથમરી જીણી સમારીને અંદર એક સરખી મેળવો.

૨. તેલ એકદમ ગરમ થાય એટલે એક બુંદી જેટલું તળી જૂઓ. જો એકદમ ઉપર તરી આવે તો સમજવું કે તેલ બરોબર ગરમ થઈ ગયું છે.

૩. ચમચીની મદદથી અથવા હાથેથી નાના લખોટી જેવડા ગોટા પાડીને ત જો.

૪. ચટણી સાથે ગરમાગરમ પીરસો.

ચાલો રમીએ

૬ જેવા ગુણ તેવા નામ કિશોર રાવળ

નાગરોની એક ખૂબી છે. કોઈ વસ્તુ મનને મોહિત કરે તો તેના ગુણ પ્રમાણે ઉચિત નામ યોજ કાઢે. તેમને રોટલા અને ખીચડી રોટલા અને ખંડમુખો અને સુખપાવની કહે ત્યારે જ તેમને શાંતિ થાય કે હવે ન્યાય થયો કહેવાય.

મને થયું કે આપણે સૌઓ એ ફિલ્ઝૂકી અપનાવવી જોઈએ અને મારો પહેલો પ્રયોગ ચા ઉપર થયો. ચિરૂરંજની નામ ખૂબ જ ઉચિત લાગે છે. 'મેં એક ધાલો ચિરૂરંજની પીઠી અને બે મિનિટમાં જ મનોમંથિનીએ બોલાવ્યો, જઈને ત્યાં બેઠો અને બીજી મિનિટે નિર્મળ થઈ ને નીકલ્યો.' વાઢ, ગુજરાતીનો ભપકો જ બદલાઈ જાય.

ચાલો એવા નવા પ્રયોગોના પરિણામો આ બાજુ આવવા દો.

હવે, થોડા પ્રતિભાવો

૧ ખૂટતી કરી કિશોર રાવળ

ઇની ઇની હૈયાની કરું વાત
પિયુ પેરિસ જઈને
નોકે બેસી, આંખો મીચી
એક બીજાને વળગી જાશું.
આપણ રસિયા પેરિસિયાના
નૈણાં નીચા કરશું.

થાશું થાશું વિલાતમાં વરણાગી,
પિયુ પેરિસ જઈને.

લુવરમાં લટકાણી વીનસ
નિરખી મનમાં મલકાશું.
મરકતી, મીઠી મોનાલિસાને
જભો કાઢી સતાવશું!

કેસરવંતા વાધા પહેરી,
ચાકલેટ મોમાં ચગળતાં
મોમાં જઈને કોઈ છબિલા
કને છબી ચિતરાવશું

બજે બનશું,
હાં રે બનશું,
બોહિમિયન પેરિસ જઈને

કાન ગોપીના ડાન્સસ કરશું,
વિદેશમાં વિભિયાત થાશું.
થાશું થાશું વિદેશમાં વિભિયાત,
પિયુ પેરિસ જઈને.

આપણ રસિયા પેરિસિયાને
બાધામંડળ કરશું.

૨. સમસૂરી શબ્દો પ્રતિમા ભણી

એસિડિટીને બદલે "મને એબીસીડી થઈ છે" તેમ કેટલાક લોકો છૂટથી વાપરે છે.

બિચારા જમનાદાસ!
નટવરલાલ પ્ર બુચ

(મારો મમરો: ભાવનગરમાં દક્ષિણમૂર્તિની શાળામાં ગુજરાતી માધ્યમનો ખૂબ જ આગ્રહ રખાતો. અને તે એટલે સુધી કે રસાયણશાસ્ત્રમાં બધા રસાયણોના નામ અને તેના બંધારણને નિરૂપતા સૂત્રોમાં પણ ગુજરાતી જ હોવું જોઈએ. પરિણામે નીચેના કોઠા પ્રમાણે નામો અને સૂત્રો થાય.

ઓક્સીજન	O ₂	પ્રાણવાયુ	પ્રા ₂
હાઈડ્રોજન	H ₂	આર્ડ્રવાયુ	આ ₂
સલ્ફર	S	ગંધક	ગા

	H_2O	પાણી	આ.પ્રा
સલ્ફ્યુરિક એસિડ	H_2SO_4	ગંધકનો તેજબ	આ.ગંપ્રા.

તેનો નીચેની કવિતામાં ખાલી પ્રાસ માટે જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.)

આ.પ્રા બદલે લઈ
આ.ગંપ્રા.,
ભરી કટોરો પી ગયા
અભૂષ જમનાદાસ.
તેજબે પળ એકમાં
કર્યો નસનસમાં સંચાર
જવન જમનાદાસનું લઈ
ગયા જમના દાસ.

રાજ ગયો શિકારે
બીજુ છોકરી જાણી.
મદભર નૈના વાળી
તે બીજુ રાણી મનાણી પછી?

બીજુ બની મનમાનિતી
પહેલી થઈ અણમાનિતી પછી?

રાજા-રાણી

કિશોર રાવળ

એક હતો રાજા
એને મજેની રાણી પછી?

(તમે મને સેક્સસ્ટ કહો છો? જરા થોભો, આતો અર્વાચીન વાત છે!)

બંને રાણી વચ્ચે નજરું
મીઠી મીઠી મંડાણી.

માનિતી, અણમાનિતી
દૈયે બહુ ઉભરાણી પછી?

રાજા બેઠો મોહું વકાસી
દડ દડ આંસું તાણી. પછી?

પછી?

પછી પછી પછવાડું.
આડી આવી ભીત!
જાગ્રો સૂઈ જાઓ હવે!

પ્રહુલ મારો પીએ છે.
કિરીટ રાવળ

તમે :-	ભાઈ, આ પીએ એટલે? તમે નથી પીતા?
હું :-	ગુજરાતની બધાર નીકળો તો તેનો ખુલાસો કરું. બે પૂર્ણવિરામ ભૂતી ગયો તેમાં મારી આટલી ઉલટ તપાસ કરો છો? આવતા અંકે મથાળું સુધારી લઈશ. આ તો પી.એ. પર્સનલ આસિસ્ટન્ટ કહે છે તેની વાત છે. પાસે આવો તો કાનમાં સાચી ઘટના સમજાવું.
	(તમે હેડી વાંકી વાળીને મારા કાન પાસે લાવો છો.)
હું :-	પી.એ. એટલે સાચોસાચ તો પાળીઓ આદમી. મારું જીણું મોટું બધું કામકરે. સફેદ, બગલાને શરમ આવે તેવું સફેદ ખમીસ અને પાટલૂન. બગલાને કોઈ દિવાર ન આવે તેવા સફેદ ચંપલો. પેલા ડિયકોક્થી તદ્દન ઉંધો જ શોખ. એ સફેદ કપડાએ તેના પર કરેલી કલાણી ક્યારેક કરીશું. અત્યારે આ સ્ટેઇજ ઉપર બેઠા છીએ અને ઓડિઅન્સમાં નાના છોકરાં બેઠા હોય તેનો વિચાર કરવો રહેને? હવે જરા આધા જાઓ તો હું વધુ પરિચય આપું.
	(તમે છોભીલા પડી માથું થોડું દૂર લઈ જાઓ છો.)
હું :-	આ પ્રહુલનું મો આકારમાં તરબૂચ જેવું અને રંગે ઉત્તરી ગયેલા તરબૂચ જેવું. ગલોફેપે ૧૨૦/૩૨નું પાન, આઈ.ક્યુ. માપી શકાય તેની હદમાં ન આવે. ખૂબ જ આશાંકિત, જાણવાની જિજ્ઞાસા વાળો. પ્રશ્ન થાય એટલે પૂછી નાખવાનો.
	(અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી)
હું :-	હું બે મિનમાં આઉં...

હું :-	(હું બારીએ જઈને પીચકારી મારી પાછો આવું. મોમાં રસ જામ્યો હતો એટલે કમને નાટકનો રસ મારવો પડ્યો)
પ્રહુલ:-	એક વખત મને પૂર્ણયું.
હું :-	કિરીટભાઈ, મારા પખાએ મારાં નામ પ્રહુલ કેમ રાખ્યું હશે?
હું :-	જરા ધીમે બોલ. તારી ફર્દ સાંભળશે તો અર્થ નો અનર્થ થશે અને કળું થશે. નામ તો ફર્દ પાડે, પખા નહિ. હવેના જમાનાની વાત જૂદી જ છે. મારા મિત્ર કિશોરકુમારે તેના દીકરાનું નામ અમીતકુમાર રામેલું એટલે મારાં ભાનીને બાબો આવ્યો એટલે કિશોરનો દીકરો અમીત જ હોઈ શકે કહી મેં નામ પાર્દ્યું અને ચોટી ગ્યં.
પ્રહુલ:-	કિરીટભાઈ, તમે આડી વાતે નીકળી ગયા. મારો પ્રશ્ન તો બાજુએ રહી ગયો.
હું :-	જો વધુ બળ હોય તેને પ્રબળ કહીએ, વધુ ગંધી હોય તેને પ્રખર કહીએ, તેમ વધુ ઝૂલ હોય તે પ્રહુલ.
	(પ્રહુલનું મો પણ લાલ ગુલાબની જેમ ઝીલી નીકળ્યું અને નેપથ્યમાં જતો રહ્યો..)
હું :-	પ્રહુલ મારા સૌ કામ કરે. હું ફિલમ લાઈનમાં ફાંફાં મારતો હતો એટલે ઉંઘ મોટેથી ઉડે. ઉંઘ ઉડે ત્યાં પ્રહુલ સામે જ બેઠો હોય, મારાં અને તેના પાન લઈને. ધોબી પાસેથી કપડા લઈ આવે. તના સરેફ કપડાને જરા પણ તાથ ન લાગે તેવી સિફતથી મારા સેંડલને કલપ લગાડી દે, પડ્યો બોલ જીલી લે. એક વખત તેને કંધું કે આપણે આજે ફ્લોરા ફાઉન્ટન જવાનું છે, તો એક મિનિટમાં ગાયબ. મારો બધો પ્રોગ્રામ ખોરવાઈ ગયો. ઠેઠ સાંજે ઘરે આવ્યો.
પ્રહુલ:-	યાર, તમે તો મારા માટે તકલીફ કરી નાખી. મને ફાઉન્ટન મોકલ્યો પણ ત્યાં જઈને શું કરવાનું હતું એ કીંદું નહિ એટલે મારો દીવસ આખો બગડ્યો.
	(મને જરા ગુસ્સો આવ્યો. થોડી વાર આધો રાખવા વિચાર્યુ)
હું :-	જા બારીએ જઈ ને થૂંકી આવ.
	(તે ગયો અને રૂપિયાની વર્ષાસંકર નોર જેવો પ સેકન્ડમાં પાછો આવ્યો.)
પ્રહુલ:-	કિરીટભાઈ, તમે પણ કમાલ છો. પાન ખાધાને બે કલાક થઈ ગયા. થુંકવા જેવું કંઈ ન હતું. ભાવી બારીએ ઘક્કો ...
હું :-	જા, જા. હવે કાલે આવજે...
	(પ્રહુલ ઉપડી ગયો. કાલ પડી અને પ્રહુલ હાજર, પાન સાથે. એક પાન મોમાં અને બીજા બંધાવેલા તે હાથમાં જોળીમાં. કહી દો કે જોળીનો રંગ કયો હશે! હવેનો ભાગ સ્ટેઇજ ઉપર નહીં ભજવાય એટલે આપણે ગલીમાં જઈએ. નીકળ્યા. નીકળ્યા એવામાં પાછળથી નવી વસાવેલી મસીહીઝમાં અમારા ઉપ નંબરવાળા નલીનભાઈ નીકળ્યા. જેમ જેલમાં સૌ નામને બદલે નંબરથી ઓળખાય તેમ અહિ પણ નંબર આપો એટલે બીજી ઓળખ આપવી ન પડે. નલીનભાઈ નવી ગાડીની કોઈ માણસ પોતાની નવોઢાની ન રાખે તેટલી કાળજી રાખતા હતા.

	(નલીનભાઈએ ગાડીનો ઓટોમેટિક કાચ ઉતારી પ્રેમભાવથી ડેકું કાઢ્યું)
નલીના:-	કેમ, કિરીટ, કઈ બાજુ?
હું:-	ફાઉન્ટન..
નલીના:-	બેસી જાઓ. હું ઓપેરા હાઉસ છોડી દઈશ.
	(અમે બેઠા. હું આગળ નલીનભાઈ સાથે બેઠો અને પ્રહુલ પાછલી સીટમાં, મારો એક ડેણો તેના તરફ. ગાડી ચાલી. એ.સી. પુરા જોરથી ચલતું હતું. ખુશનુમા હવામાં પાનનો રસ જામ્યો. મોં ભરાઈ ગયું એટલે પ્રહુલે બારી તરફ મોં ફેરવી પીચકારી મારી અને એક જ સેકન્ડમાં ખબર પડી કે બારી બંધ હતી. હું જોઈને મુંજાણો. મેં એકદમ હાજર જવાબી વાપરી.)
હું:-	નલીનભાઈ, સોરી, પણ મારે એક વસ્તુ ઘરે રહી ગઈ. અમને અહિં ડ્રોપકરો. બસ લઈને અમે ઘરે પહોંચ્યો જશું.
	(નલીનભાઈએ ગાડી ઉભી રાખી અને અમે નીચે ઊતરી ગયા.)
હું:-	ગંધડા, પેલાની ગાડી બગાડી નાખી. આવું કરાય?
પ્રહુલા:-	પણ બારી આટલી બધી સાફ રખાય? ખબર કેમ પડે કે બંધ છે કે ખુલ્લી?
	(પછી મર્સિડીજમાં કદી બેસવા ન મળ્યું.)

ગુજરાત પ્રદેશ જેડવાનો વિચાર બે વર્ષ પહેલાં મારી મિત્ર રોજમેરીને આવેલ. લંડનમાં કોઈ કંપનીએ આઠ-દસ દિવસની ટૂર યોજ હતી તેની વિગતો મને મોકલી પણ એ તો બંધ થઈ ગઈ હતી. ગુજરાત ટૂરિઝમમાંથી ખાસ કંઈ ન મળ્યું. પણ ગુજરાત જોવાનો કીડો સણવળ કર્યા કરે. એમાં વરસ પૂર્ણ થતા રોજમેરીએ પૂછાયું કે કંઈ ગુજરાતનો વિચાર થય છે?

વાંદરાને નીસરકી મળી ગઈ. આપણા રામ લાગી પડ્યા. ઓણખીતું, સાંનુ, મિત્રો- જેની ને તેની સાથે પ્રશ્નોત્તરી આદરી દીધી. મળે ત્યાંથી માહિતી એકટી કરવા માંદી. એવામાં કોઈ છાપામાં ગુજરાતમાં વન્ય પશુ-પંખી પર ફોટો સહિત લેખ આવ્યા. "લોન્ટી ખેનેટ" ચોપડી વાંચી અને કાર્યક્રમ ઘરી કાઢ્યો.

જવામાં ગ્રાશ જાણા થયાં. હું તો ખરી જ, રોજમેરી, જેને અમે મારી કદીએ છીએ તે સિંગાલી, શ્રીલંકાની છે પણ લંડનમાં સ્થાયી થઈ છે. મારી બીજી મિત્ર નીલિમા, કાશ્મીરી છે અને જયપુરમાં રહે છે. એ બને કામ કરે અને હું નવરી ધૂપ.

મારીનાં ટુંકા વાળ, ભીને વાન, બેઠી દરીની પડી લાગે, રેશમની સરસ સારી પહેરે અને ક્યારેક પેટ-શર્ટ પણ પહેરે.

નીલિમા લાંબી, ગોરી, પાતળી, સલવાર ખમીજ પહેરે. બેની વચ્ચે હુંઅને મને સારી સિવાય ભાગ્યે જ બીજું ફાવે. બાસઠ વર્ષના અમે ન્રણે પણ ઘોળા થતાં વાળ સંતાપવાની કોઈ કોશિશ ન કરે.

હું અને મારી મુંબાઈથી કણ્ણવતીમાં અમદાવાદ જવા નીકળ્યા. બાર-તેર દિવસના કપડાઓ લઈને નીકળોલા એટલે બને પાસે સૂટકેસો ભારે હતી. બેગો ઉપર ગોઠવાઈ ગઈ એટલે મોકળાશથી બેઠા. બાજુની સીટ પર રાજ્યદ્વારી લોકો આવ્યા, તેમાં એક ભાઈ પૂરા નેતાના લેબાસમાં-બીજા સાગરીતો! એક સરખી વાતો ચાલી જે આપોઆપ સાંભળી. કોણ સાંન્દ ભાષણ આપે, કોણી ભાષા સારી, કોણું કામ સાંન્દ વગેરે વિશ્વેષણ ચાલ્યું. અમે પાના રમ્યા, વાતો કરી અને સાંભળી. આ ગુજરાતના રાજકીય માણસો માંથી કોઈને ખબર નહિ કે અમદાવાદ જતાં નિર્યાદ પહેલું આવે કે આજાંદ! રસે નાસ્તા પાણી ચાલ્યા. ટ્રેનમાં મળતો સ્પૂ પીવાની મજા અવી ગઈ.

અમદાવાદ આવ્યે અમે નિરાંતવા બેઠા, ગાડી ખાલી થયે મજૂર બોલાવી સામાન ઉત્તરાવશું તેમ વિચારીને. પેલા નેતા અમારા તરફ આંગળી ચીધી અમેના સાથીઓને કહે, "આ લોકો બોરિવલીથી પાના ચાલુ કરી બેઠા છે તે હજુ પણ રમે છે." મેં જવાબ આપ્યો, "અમે વચ્ચે વચ્ચે વાતો કરતાં હતાં અને બીજાની વાતો સાંભળતાં પણ હતાં ખરાં. પણ તમે તો આખા ગુજરાતનું રાજકારણ વલોયું તેમાંથી નવનીત મળ્યું ખરાં?" સૌ હસી પડ્યા અને હસતાં હસતાં છૂટા પડ્યાં.

સવારે પ્રાઈવર તેની ટેક્સી સાથે તૈયાર. હું નીલિમાને સ્ટશન પર જઈ લઈ આવી. તૈયાર થઈ, નાસ્તો કરી સાડા દરો નીકળી પડ્યા. બે કલાકે નજસરોવર પહોંચ્યાં.

સવારે પ્રાઈવર તેની ટેક્સી સાથે તૈયાર. હું નીલિમાને સ્ટશન પર જઈ લઈ આવી. તૈયાર થઈ, નાસ્તો કરી સાડા દરો નીકળી પડ્યા. બે કલાકે નજસરોવર પહોંચ્યાં.

(આ વાર્તા મોકલતાં મારે મોંકું થયું કેમેક મેં પ્રહુલને ક્રીદું કે આ વાતને મોકલવા અમેરિકાની ટિકિટ જોઈશે. એટલે એ ગૂમ થઈ ગયો. કલાકે આવ્યો અને કહે કે "પાલ્ટા સ્ટેશનને જઈને મં અમેરિકાની ટિકિટ માંગી. એ લોકો રાખતા નથી." પરિણામે પોસ્ટ ઓફિસનો સમય ચૂકી ગયા અને મોંકું થયું.)

ગરવું ગુજરાત
પ્રતિમા ભંડ

નળસરોવર

ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં એક ગેરીટ આવે ત્યાં અંદર દાખલ થવાની રજા લેવી પડે છે. વ્યક્તિ- દીઠ, કિમેરા-દીઠ અને કાર-દીઠ પૈસા ભરવાના હોય છે. અંદર ટેક્સી ગઈ એટલે મધ્યમાઝીની જેમ હોડીવાળા વીટણાઈ વધ્યા, અમને પરેશાન કરી મૂક્યા. અમદાવાદી સુચના મળી હતી કે ૪૦૦/૫૦૦ રૂપિયામાં ત્રણ-ચાર કલાક હોડીમાં ફેરવીને પંખીઓ બતાવે છે. આતલા બધા હોડીવાળામાં ક્યાં જવું કેની સાથે એ નક્કી કરવાની ભાજગડમાં ન પડતાં, પરમીટ આપનારને જ સાથ્યો. તેને જ સારા હોડીવાળાને બતાવવા કહું. પાછું એને તો પ્રોટોકોલ ને એટલે આડકતરી રીતે એકને બતાવી કહું, "આ તમને ત્યાં મળશે, અંદર ગાડી લઈ જાઓ."

પેલો માણસ સાઈકલ હંકારી આગળ ગયો. અમારી ગાડી જેવી કિનારે ગઈ કે પાછા ચારે બાજુ શોરબકોર કરતા હોડીવાળા, ખાવાનું કરવાવાળા, તમે સાંભળો કે ન સાંભળો બોલે જ જાય. અમે નક્કી કરેલા માણસ સાથે જતાં હતાં અને તેણે પોતાની હોડી પણ બતાવી પણ બીજાંઓ "એ તો તમને નહીં ફરવે", "એકાદ જગ્યા બતાવી હોડી દેશે", "મફતના પૈસા પડાવશે", , "ત્યાં કંઈ ખાવાનું નહિં મળે", "ઓર્ડર આપતા જ્ઞાઓ"ના પોકારો ચાલુ જ હતા. બાપ રે બાપ! અમે ચાલીએ અને અમારી આસપાસ આમ પોકારતા માણસો. એક ઘરી તો થયું કે "શું થશે", "શું જોવાનું મળશે?" મોટી પાળ બાંધેલી તેની પેલી પાર ઉત્તરી રેતીમાં સાત-આઠ મિનિટ ચાલી પાણી દેખાય ત્યાં હોડીમાં બેસવા જવાનું હતું. રેતી સુધી પેલા માણસોએ પીછો ન છોડ્યો.

હોડીમાં પગ મૂકતાં જ પૂર્ણયું "સરોવર કેટલે દૂર છે?", "ક્યાં છે?" તો એ કહે, "આ શું છે ? તમે સરોવરમાં તો છો. આ જ નળસરોવર!" જવાબ મળ્યો. હે! આ સરોવર!!! ના, ના, આ તો માર્ણી લેંડ જેવું લાગે છે. મારી કલ્યાના તો મોટાં, દરિયા જેવાં, શાંત, સ્વચ્છ સરોવરની હતી. દૂર દૂર મોટા જાહેર દેખાય અને આપણે પાણીમાં ફરવાનું. આ શું જોઈએ છીએ? જૂની કલ્યાના- સરોવર એટલે શાંત, તુંનું પાણી, કિનારે જાહેર, શીતલ પવન, વગેરેને ક્યાંય પાંખ આવી ગઈ અને આં નવી વાસ્તવિકતા ખડી થઈ. આતો સૌથી મોઢું, છીછરા પાણીનું ૧૨૦ ચોરસ કિલોમીટર વિસ્તાર ધરાવતું સરોવર છે. આખો વિસ્તાર આપણને એક સાથે દેખાય પણ નહીં. એના આખા વિસ્તારમાં પાણીની વધ્યે નાના મોટા એમ ડરો બેટ છે. આ બેટ પર સોટી જેવા ધાસ થાય છે. અને કોઈ કોઈ બેટ પર વસ્તી પણ છે.

નળસરોવરને તમે ઉનાળામાં જૂઓ તો કોરી કટાક જમીન જ હોય, પાણીનું એક ટીપું પણ નહીં. ટેક્ટર ફરી શકે તેવી જમીન થઈ જાય. વસ્તી જરાય ન રહે. એ જ સરોવર વરસાદ અને નદીના પાણીથી ભરવા માંડે. આખું સરોવર ફરવામાં એક બે દિવસ નીકળી જાય. અમે જ્યાં ફર્યા ત્યાં ઉડાણ અઢી ફૂટ જેટલું હતું. પાણીમાં એક સરખી જાજમની જેમ

પથરાયેલી શેવાળ. એકાદ હુટના નાના નાના લીલા પાનવાળા છોડવા ઉગ્યા હોય તેવું લાગે. પાંદડા વચ્ચે પાણી ક્યાંય દેખાય નહીં. પાણી ગંદું લીલું લાગે પણ લાથમાં લો તો નિર્મણતા નજરે ચે.

હોડી નાનકડી. ચારેક જણા બેસી શકે. હોડીવાળા પાસે દંડ જેવી લાંબી લાકડી હોય. એને શેવાળમાં મારી ઘડેલે એટલે હોડી ચાલે. પણ આ રીત એવી સફાઈથી કરે કે આપણને જરા પણ હડસેલા ન લાગે. ઘોમ ઘણતા સૂર્યનારાયણ પણ પૂરા રાજાપાઠમાં હતા. બપોરના સાડાબાર-એક થયાં હતાં અને ખુલ્લામાં ફરવાનું. કાંચો પાપડ પણ પરૂયો પરૂયો કદાય શેકાઈ જાય. પણ પાણીની શીતળતા અદ્ભૂત હતી એ તો નીલિમાથી તડકો ન શહેવાયો ત્યારે ઉધુ ઘાલી ગઈ એટલે મારો મોટો નેપકિન કાઢી પાણીમાં બોળી એના માથે, શરીર પર લગાડવા માંડ્યો ત્યારે જ ખબર પડી.

એટલામાં ભોમિયા/હોડીવાલાએ અમને ચુપકીથી પંખીઓ દેખાડવા, ઓળખાવવા માંડ્યા. થોડે થોડે અંતરેથી જાતજાતના પંખીઓ-ઉડતા, ટોળામાં બેઠેલા, પાંખ ફફડાવતા, તો વળી કોઈ એકલાદોકલ અહીં તહીં ઉડતું, એમ અસંખ્ય, અનેક ભાતના પંખી મેળામાં અમે ખોવાઈ ગયાં. તડકો, ભૂખ, હોડી બધાથી જ બેચ્યાન બની પંખીની લીલા નીહાળવામાં મગન થઈ ગયાં. ભોમિયો અમને પંખીની ખાસિયતો કહેતો જાય અને સાથે ક્યાં ચુપકાપ રહેવાનું, ક્યાં હલવાનું નહીં તે સમજાવતો જાય. કોઈ પંખી બેંધું હોય તેની ઉડવાની રાહ જોઈએ અને ઉડીને પોતાની કળા કરી દેખાડે તો ઘેલાં ઘેલાં થઈ જઈએ. પંખી ન સમજે પણ તો ય 'આ રૂપદર્શન બદલ આભાર' એમ બોલી દેવાય. દૂરબીન વગર જવું ફોગટનું છે. તેથે લાથ દઈ આવવા જેવું થાય. સારી જાતનું દૂરબીન હોય તે વ્યાજ સાથે પૈસા વસૂલ!

નાના છોડવા જેવી શેવાળની નીચે માછલાં હોય, આપણને દેખાય નહિં પણ પંખી પટ દઈને લઈ લે. કોઈક જગ્યાએ માછલાં પણ કુંકા મારતા દેખાયા. ફરતા ફરતા ટાપુઓ દેખાય. એક ટાપુ બતાવી હોડીવાળો કહે 'પેલો માખણિયો ટાપુ.'

ત્યાં ખાવામાં તાજું માખણ આપે છે એટલે એ નામ પરૂયું. અમે પ્રખર તાપમાં અઢી કલાકથી ફરતાં હતાં, અને પેલાએ પૂર્ણયું કે "ત્યાં રોટલા-શાક અને છાશ કરી આપશે. જવું છે?" અમે હા કહી એટલે એ ટાપુ પર ગયા. છ-સાત કુંબોએ તંબુ જેવા જુંપડા કરેલા. દરેક પાસે અલમસ્ત ભેંસો. છાપરા પર જ લાકડીઓ પડેલી-જેને હોડી ચલાવવી હોય તે લાકડી લઈને હોડી લઈ જાય. નાના મોટા સૌને આવડે. આ ડેફરાબાદી કંછી લોકો વાંકડિયા ગામથી દર વર્ષ અહીં આવે. માલવારી કહેવાય. પહેરેવેશ પણ સરસ. રંગબેરંગી ઘેરવાળું ફરતું-સલવાર, ઘરેણાથી લદાયેલી સ્ત્રીઓ, આખા કાનભરીને ઘરેણાં પહેરે. આવી એક બેન હસતી હસતી આવી અને પૂર્ણયું "જમવાનું બનાવું? રોટલો, બટેટાનું શાક, લસણની ચટણી અને માખણના રૂપ રૂપિયા થશે" અમે તો જર દઈને હા પાડી દીધી. સૂતરીનો ખાટલો ઢાળી આખ્યો. નીલિમા તરત સૂર્ય ગઈ. મને વિચાર આવ્યો કે આ વગડામાં તાજું ખાવાનું મળે તેના રૂપ રૂપિયા આપતા સહેલાણીઓ અચકાતા હશે કે રકમક કરતા હશે! કેમકે પેલી બાઈની આંખોમાં શંકા ડેકાતી હતી. પ્રેશર-કૂકર હતું. ચૂલામાં

લાકડા અને ઉપર માટીની તાવડી પર રોટલા ગરમગરમ થતા જોઈ મને તે મોસાળ યાદ આવી ગયું. ભાવથી ગરમાગરમ જમાડ્યું. પેટ ધરાયું એનાં કરતાં મન તૃપું થયું. ઉદ્ઘાસ ઉદ્ઘાસ થઈ ઉદ્ઘ્યો. નક્કી કરતાં વધુ પૈસા ચૂકવી ત્યાંથી નીકળ્યા. હોડીમાં ફરતાં ફરતાં પંખીઓની વિદાય લઈ પાછા ડિનારે ગાડી પાસે પહોંચ્યા.

લોથલ

ત્યાંથી સાંજે પાંચ વાગે લોથલ પહોંચ્યાં. બહાર પાટિયું વાંચ્યુંકે પાંચ વાગે ચુંઝિયમ બંધ થાય છે એટલે અમે દોડ્યાં. બંધજ કરતા હતા પણ અમને જોઈ, દૂરથી આવ્યા છે જાડી થોડીવાર ઉભા રહી જોઈ લેવા દીધું. પછી બહારથી જોયું. ૧૮૫૪માં લોથલની ખોજ થઈ. મોહન-જો-દેરો અને હર્પિના જેવું ૪૫૦૦ વર્ષ પહેલાની રીતનું બાંધકામ, ઈન્ટનું કામ, ગટર સિસ્ટમ વગેરે છે. એ જમાનાની ઈટો અત્યારની ઈટો જેવી મજબૂત લાગતી હતી. દરેક જગ્યાએ એના વિષેની માહિતીના પાટિયાં છે. અહિ અને રસ્તે આવતાં અમને સુંદર પક્ષીઓ જેવા મળ્યા.

વેળાવદર

થોડુંક અમારા ડ્રાઇવર વિશે. રાજસ્થાનનો રજપૂત હતો. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાં બધે વર્ષોથી ગાડી ફેરવે એટલે આમ જાણકાર પણ એક ગામથી બીજે ગામ જ ગયેલા. હું તો બધા નક્ષા, માર્ગ દોરીને લઈ ગયેલી. તે બતાવું તો શરૂમાં મૂછમાં હસે, બોલે જ નહિ. રસ્તો ખબર ન હોય તો પણ બોલે નહિ. "આમ જ આગળ આવશે" એમ કહે-કોઈને પૂછવામાં અનું રજપૂતનું નાક ધવાય. મને દહેશત હતી કે અને અમારા ગ્રાન્ટિનું પણ વર્ષોથી હુકમ લેવો પડે તે પણ નહિ ગમ્યું હોય. અમે અધ્યાત્મિક થઈ વેળાવદર જવાનાં હતાં. અને બદલે અંધારું થઈ ગયું. અને ભાઈ કહે તીજલ લેવું પડ્શે. "અરે! અમદાવાદથી હુલ ટેક નથી. કરાવ્યું?" "રહી ગયું." લો કરો વાત. હવે પેટ્રોલ પંપ ગોતવા જવું પડ્યું. મોટો રસ્તો પણ નહિ. વળી રસ્તે ખરાબ એક્સીડટ પણ જોયો. એક મારુતી ટકમાં ધૂસી ગઈ હતી. ગાડી ચલાવનાર યુવક જાણે ડ્રાઇવરની સીટ પર બેસી સ્ટીઅરિંગ વીલ પર માથું નાખી સૂતો હોય એમ ભરેલી હાલતમાં હતો. બીજાનું શું થયું તે ખબર ન પડી. ત્યાં કોઈ ન હતું. કદાચ બચેલા લોકોને હોસ્પિટલ લઈ જવા આને ત્યાં જ છોડી ગયા હશે. જરા ઉદ્ઘન થઈ ગયાં. અંધારું થયું અને આમને આમ પૂછતાં પૂછતાં એક્સ્પ્રેસ કાચા રસ્તે ફોરેસ્ટ હાઉસનું મોટું પાટિયું જોયું અને જે હાશકારો થયો તેની કલ્યના કરો. એક દંડી જેવી ઊંચી કેબિન હતી તેમાં એક છીકરો બેઠેલો. તેને કંદું કે અમારું બુકિંગ છે. પેલો કંઈ બોલ્યા વગર અમને જોયા કરે પણ પાછળથી ખબર પડી કે એ વોકી-ટોકી પર અંદર પૂછતો હતો. અંદરથી હાથી એટલે ઉપર કેબિનમાં બોલાવી. ઊંચી સાંકડી સીડી પર જવાનું મન ન થયું. શું કરવાનું છે તે રામજીભાઈને પૂછવા કહું. કંઈ કરવાનું જ નહોતું. મોટો ગેઈટ ખોલી આખ્યો એટલે ગાડી અંદર લીધી. ફોરેસ્ટ હાઉસ ક્યાં તે કંઈ ખબર ન પડે. રસ્તે એક બીજાને અડકીને ઉભેલા ચાર ઘરો આવ્યાં. મેં તો ધાપામાં ફોટો જોયો હતો અને કાપલી પણ સાથે જ હતી એટલે કંદું કે આ તો નથી. પૂછતાં ખબર પડી કે આ તો ત્યાંનાં માણસો માટેના કવોર્ટર હતાં. એમણે આખરે રસ્તો બતાવ્યો અને ફોરેસ્ટ હાઉસ મળ્યું.

ત્યાં નામ આપી પૂછ્યું કે અમારું બુકિંગ છેને. અમને નખશીખ જોતાં જોતાં માથું ધુશાવ્યું. "તો તમે પ્રતિમાબેન કે?" હા...શ!

પછી તો બસ સામાન ઉપર ચારી ગયો. પેલો પૂછે કે, " જમવું હોય તો ખિચી શાક બનાવી આપું." બીજું કંઈ ના મળે, કઢી પણ નહિ.

હા જ પારીએ ને? બીજો ચારો જ નહિ. એ વખતે ખિચી શાક પણ બત્રીસ ભોજન જ લાગે ને!

રહેવાનું ચોખ્યું જ હતું. જમવાનો રૂમ ઈલિલશ ફેશન પ્રમાણો, ટી.વી., સોફા વગેરે સુધુડ હતો. અમારા રૂમ બીજે માળે નાના નાના હતા.

સવારના બીજે માગેથી નીચે ઉત્તરી પહેલે માળે આવ્યાં ત્યાં ગેલેરી છે જેમાંથી ચોગમ બધું દેખાય. સંખ્યાનંબં કાળિયારો ચરતાં, રમતાં, દોડાદોડી કરતાં દેખાય. એક બાજુ સૂર્યોદય થતો હતો. સાત મહિનાના બાળકને ઉદરમાં ગ્રહણ કરેલી નારીને પગલાં પડાવે એમ દીરે દીરે ઉદ્ઘાસ પથરાતો જતો હતો. તમારી નજર ફેરવો- અરે દૂર જવાનું જ નહીં, તમારી તદ્દન નજર જ આમ જૂચ્યો, તેમ જૂચ્યો, ટોળાં દેખાય. એક વિચાર પસાર થઈ જાય કે દૂરબીન ન શોધાશું હોત તો અમારા જેવાં શું જોતે! આમાનું એકાદ એકદમ ચરતાં ચરતાં માથું ઉચ્ચું કરી સ્થિર થઈ જાય. અચાનક ડોક ફેરવી આપણી સામે જૂચે ત્યારે એવા રણિયામણા લાગે! બ્લાલ બ્લાલ થઈ આવે.

આજુ બાજુ દૂર સુધી ધુંટણ સમા, ભરદેલી રાઈ જેવા રંગના કથ્થાઈ ધાસનાં મેદાનો, વચ્ચે સાંકડી પગથી જેવા રસ્તા-અની વચ્ચે એકલું અટુલું આ મકાન. ઉભા ઉભા, ટહેલતાં ટહેલતાં જોયા જ કરો, ધરવ થાય નહિ. આ મહોલમાં આવો તો જ એની સુગંધ, એ પવન, એ અવાજને માણી શકાય. દદ્યમાં જ કંડારી રાખું? કેમેરાની ચાંપ આને કેવી રીતે જીવત રાખી શકે?

ફોરેસ્ટ હાઉસમાં એક ભાઈ આવી નાસ્તો અને ખાવાનું કરી આપે. પહેલેથી કહેવાનું અને કહેલાસમયે જ મળે. આગળ પાછળ નહીં. શાક, પરોઠાં અને ચા- બપોરે રોટલી, દાળ-ભાત, શાકમાં બટેરા જૂદી રીતે આપે, તેમાં બીજી કોઈ પસંદગી ન મળે.

એમના વિસ્તારમાં ફરવા માટે તમારી ગાડી હોય તો તમને જીતે જવાની ધૂટ. બાકી જીપની કે બીજાની એ જીતે સગવડ કરાવવી પડે. ગાઈડની પ્રથા નથી. પણ અમે કહું કે, "કોઈ જાણકારને અમારી સાથે બેસાડી દો ને ભાઈ, અમે ક્યાં અજાણ્યા એકલા ફરીએ!" અસર થઈ. એક એમના જ કોઈ ધરના છોકરાને બેસાડી દીધો. આ લોકોને પ્રાણીઓ ક્યાં હશે, પંખીઓ ક્યારે આવશે વગેરે બધી ખબર હોય. નહીં તો ધાસમાં બેઠેલાને આપણે દેખીએ પણ નહિ. ગ્રાન્ટ-ચાર રાઉડ માર્ચ પછી બીજા મેદાનમાં ગયાં ત્યાં વેટ લેંડ હતી. વળી મનોહર પંખીઓ જોવા મળ્યાં. શીયાળ નિયમિત આવે છે પણ છેલ્લા મહિનાથી દેખાતા ન હતા. બપોરે જમીને આનંદથી તરબતર થઈ ભાવનગર જવાનું નીકળ્યાં.

પંખીનો પરિયય

આ પંખીઓના મેળામાં અનેકનો પરિયય થયો. થોડાંકની ઓળખપણ અહિ આપું?

	<p>કોર્મોરાન્ટ નાના કદના આ પંખીઓને કાન પાસે કેસરી રંગો હોય. પાણીમાં ધુબકાઓ મારી ડૂબકી માર્યા કરે.</p>		<p>સારસ રાજવી રંગોવાળું ખૂબસુરત પક્ષી.</p>
	<p>પેઇટેડ સ્ટોર્ક મોટાં બગલાં જેવા, ગુલાબી, કાળા અને સફેદ રંગોનું મિશ્રાણ.</p>		<p>કોમન ટીલ</p>
	<p>બ્રાન્ઝિન કાઈટ રંગીન પતંગ જેવી પાંખો.</p>		
	<p>કાળું બુલબુલ કાળા રંગનું, મીઠું બોલે અને તેની પૂછડી બે ફાંટામાં જૂદી પડે</p>		<p>ભજ્યાં</p> <p>ભજ્યાં એટલે ભાંગ્યાનો ભેર, થાક્યાનો આધાર. ગમે ત્યારે, હુંકી મુદઠમાં તૈયાર થઈ શકે. ગરમાગરમ, બધા સ્વાદોને અનુકૂળ. એક બટકે ખવાય તેવી સાઈઝ. બટેટા, કાંદા સૌને ફાવે. ઋતુમાં કાચી કેરી વાપરો, અધકચરી કેરી વાપરો. ગળ્યું ખાવાનો ચટકો હોય તો પાકી કેરી કે કેળાં, તીણું તમતમતું ભાવે તો સરસ ચીડીયાં મરચાં લો. વાયુની બીક લાગે છે? મારાં ભાબી કહે "નાખો અજમો, તો થાય હજમો". આ ખાટી-મીઠી-તીખી-તૂરી વાનગીઓ માણ્ણો!</p> <p>નવી કહેવતો વાસુ રાવળ</p> <ul style="list-style-type: none"> - બે કુદકે ખાડી ન ઓળંગાય! - સૌ પોતાની ફિલમમાં અમિતાભ જ હોય છે. - મન મુક્ત ન કરી શકો તો જીબને પણ મુક્ત ન થવા હેવી. - જિંદગીની અમૂલ્ય શીખામણઃ બાંધ-છોડ, લખ-ભૂસ! - લગ્ન એક ખાલી ખોખા જેણું છે અને તેમાંથી કાઢો - તેના કરતાં અંદર વધુ નાખો તો જ ભરશો. - સુખ એટલે મૂંજવતા પ્રશ્નોથી મુક્તિ નહિ, પણ એ પ્રશ્નોને હલ કરવાની શક્તિ. - નિર્દ્દિષ્ટતાથી નીતરતું અંત:કરણ એ સ્મૃતિદોષની નિશાની નથી? - પ્રેમ, યુધ્ય, વેપાર અને કલામાં કંઈ બાધ્ય નથી. - ધીમે ચાલવાનો ડર ન રાખવો, - ઉભા ન રહીએ એનો ખ્યાલ રાખવો. - લગ્ન પહેલાં છોકરાં ઉછેરવાના છ સિદ્ધાંતો મારી પાસે હતા, - આજે છ છોકરાં છે અને સિદ્ધાંતો વિસરાયા છે. - બાળકોને તમારી નજીક રાખવા હોય તેની કુંચી આપું? - તેમને છુટ્ટા થવા દો. - બાળકને ઓરડામાંથી હંકી કાઢવું સહેલું છે, - દિલમાંથી કાઢવું કેટલું વિકટ હોય છે? - બાળકો જેટલાં માબાપોનાં સર્જન હોય છે તેટલાં જ માબાપના સર્જકો પણ હોય છે!
	<p>ઈડિયન રોલર રાજવી રંગોવાળું ખૂબસુરત પક્ષી</p>		
	<p>સ્પોટ બિલ</p>		

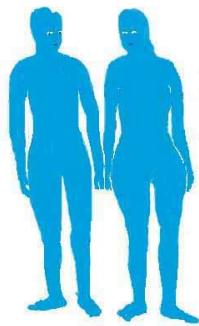
કિકેટ પ્રેમીઓ માટે

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

(મારો મમરો: ચં.ચી. મારે મન ગુજરાતી ભાષાને કોડાકોમમાં મફનારા માણસ. ઓલ ઈડિયા રેડિઓના ગુજરાતી વિભાગમાં નવા નવા રંગો પૂરનારા ચં.ચી.ને એક વખત તુકો આબ્યો કે તે વખતે કિકેટની કોમેન્ટરી ખાલી અંગેજમાં તાલિયારખાન આપતા હતા તો પૂરા ગુજરાતીમાં તે કેમ ન કરી શકાય? બસ પછી તો ભેગા મળી તેને માટે પારિભાષિક શર્જદ ભંડોળ ઊભો કર્યો. તે વિષે તેમની 'રેડિયો ગઠરિયાં' પુસ્તિકામાં નીચેનું વર્ણન કર્યું છે.)

સુઝીલેન્ડની ટીમ અમદાવાદમાં ગુજરાત કોલેજના ગ્રાઉન્ડ પર મેય રમવા આવી, ત્યારે આજનાં બે સ્ટેડિયમો નહિ. ત્યારે અમદાવાદમાં સાહિત્ય સભામાં, વિદ્યાસભામાં તેમ જ જ ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી ચૈતન્યપ્રસાદ દીવાનજીનો કક્કો મોખરે, બહુ રસિકતાથી સર્વેમાં ભાગ લે, તે એકાએક અમારા આકાશવાણી મથક પર આવી કહે કે 'ચન્દ્રવદનજી, આપણે અહ ઔથી રનિંગ કોમેન્ટરી કરીએ.' વાત ગમી. અમારા નાના મંડપમાં અમે ત્રણા-ચાર જ્યાં બેસવાના, ... દીવાનજી કહે 'આપણે કિકેટની રમતનો ગુજરાતી શર્જકોષ બનાવીએ અને તે વાપરવો-સાથે અંગેજ ભલે હોય.' એટલે વિકેટકીપરને 'પગી' ટેરવ્યો. ઓફના ફટકાને સાચી છાતીના ફટકા, પાછળના ને વાંસાના, વાંસે ને પીઠના ફટકા એમ જુદી જુદી ફિલ્ડિંગના માટે પણ નામો નિયોજ, ખાસ તો બોલ-જેને આજના કોમેન્ટરો ગેંડ કહે છે તેને અમે દડો કહ્યો અને એની વિવિધ જાતભાત નક્કી કરી દીધી. કંતરાતો, ઉછળતો, વકરતો, વંકાતો, ફરફરતો, છેતરતો, આડ ચાલે જતો, ધીમી ગતિનો, ઝડપી, વાવાજોડિયો, પહેલી દાંડી પર, વચ્ચાદી દાંડી પર, પગની દાંડી પર ગિલ્લી ઉરાડતો (બેલ્સ કટિંગ), જીવલેણ, શરીરના હાડકાં ભાંગનારો (બોડી લાઈન), તીખો ઉછળતો, ચબરાકિયો, ટાપ ખાઈ જોરમાં ઉછળતો એવી એવી કંઈક જાતજાતના દડાની યાદી કરી, એ જ પ્રમાણે ફટકાબાજુ વિશે પણ છટકો, લટકાળો, તીખો, જોરદાર, ઢીલો, તોરદારી, અધ્યર એવાં એવાં કંઈક વિશેષજ્ઞો યોજ્યાં, અને કોમેન્ટરીમાં ગોડવ્યા. આ રમતમાં અમારી પણ એક ગમ્મત હતી.

નવા વર્ષનો સંકલ્પ કોકિલા રાવળ

દરેક જ્યાને કાંઈને કાંઈ તબિયતમાં વાંધો આવતો હોય છે અને તે વખતે કાંઈ પણ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. એ જ કહી આપે છે કે શરીર નકારું તો બધું નકારું.

કહેવત છેને કે પહેલું સુખ તે જાતે નયરી. શરીર, મન અને મગજ બધાં સંકળાયેલા હોય છે. માથું હુંખતું હોય, પગ હુંખતા હોય કે પછી દાંત હુંખતો હોય ત્યારે આપણો જીવ ત્યાં જ જાય છે. ઘણું ઘણું કરવું હોય પરંતુ આપણે ઘારીએ છીએ તે બધું નથી કરી શકતા. આનો 'મૂડ' નથી આવતો એમ કહી બેસી જરૂરીએ છીએ.

તો આપણે નવા વર્ષ નિયમ લઈએ કે આપણી તબિયત સુધારવાના પ્રયત્ન કરીએ. 'સબ હુંખોકી એક દવા' તરીકે કસરતને આપણી જીંદગીમાં વહી ન શકાય?

સૂચિ

શું?	કોણે?	ક્યાં?
ખેતર કેરે શેઢે	કિશોર રાવળ	1
એક ઈશારો		1
તરફડાટ	ગૌતમ દોશી	1
સડન્ટી	રણધીર નાયક, 'મળુ'	2
એક સવારે	મનુભાઈ નાયક	2
ખાલી ખાલી	પ્રવીણ સી. પટેલ 'શશી'	2
અમારી દોસ્તી	કોકિલા રાવળ	3
અનેરાં કામજા	કિશોર રાવળ	3
મિલેનિયમ	કોકિલા રાવળ	4
બે કવિતાઓ	મુદુંદ મહેતા 'સિફર'	4
ચોમાસું	મુકેશ જોધી	5
કેસૂડાં	રણધીર નાયક, 'મળુ'	5
પુરુષોત્તમ	કિશોર રાવળ	5
કલ્પનાનો ઈશ્વર	અશોક વિદ્વાંસ	6
પુનર્જન્મની તૈયારીઓ	કિશોર રાવળ	8
લીલાબેનની જ્ઞાનપણી	કિશોર રાવળ	11
લેવડ ડેવડ	કિશોર રાવળ	14
મકાઈના ગોટા	કોકિલા રાવળ	17
ચાલો રમીએ	કિશોર રાવળ	17
બિચારા જમનાદાસ!	નટવરલાલ પ્ર બુચ	18
રાજા-રાણી	કિશોર રાવળ	19
પ્રહુલ મારો પીએ છે.	કિરીટ રાવળ	19
ગરવું ગુજરાત	પ્રતિમા ભહે	21
નવી કહેવતો	વાસુ રાવળ	24
કિકેટ પ્રેમીઓ માટે	ચન્દ્રવદન ચી. મહેતા	24
નવા વર્ષનો સંકલ્પ	કોકિલા રાવળ	24